2

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им А. С. Пушкина

ЧАА ЧЫЛ-БИЛЕ АМЫРЛАЖЫЫЛ, ХА-ДУҢМА!

Чарлып болбас ыдыктыг
Чаңчылывыс кагбаал.
Сагыызын дег камнаал,
Салгалдарга дамчыдаал.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 19 (15457) ◆ 1995 чылдың январь 31, вторник ◆ Ат салган шагы 20.30 ⁑ Садар өртээ 300 рубль.

ШАГАА-БИЛЕ, ЭРГИМ ӨҢНҮКТЕР!

Шагаа-биле, эргим чонум, ха-дуңма!

Чөөн чүктүң чыл санаашкыны-биле үениң база бир чылы төнүп, Чаа чыл — Шагаа келди. Ону бис ам бешки удаа төлептии-биле — национал байырлал кылдыр демдеглеп турарывыс өөрүнчүг-дүр. Ындыг чугула черни тыва улустуң амыдырал-чуртталгазынга оон ээлеп турары-даа чөптүг. Тываларның эрткен-даа, амгы-даа үелерде угаан-бодал амыдыралын чаңчыл-сагылгаларның, оюн-тоглааның, чоннуң мерген угаан-бодалының хөй-хөй чаагай чүүлдерин хаара туткан ол кайгамчык чараш өң-баазын байырлалы чокка билип ап, бодаары берге. Шаг-шаандан бээр бистиң бурунгуларывыска ол онзагай шынар боор келген. Шагаа бүдүүзүнде олар боттарының эктинден эрги, херээ чок чүъкту Чаа чылче арыглаттынган база чаа-чаа сагыш човаашкыннарга болгаш өөрүшкүлерге белен кирери-биле октапканы ышкаш сагындырар. Бистерге база ол чаартылганың үндезин дөзү болзун.

Көк Ыт чылы дооступ тур. Оон-биле бис элээн хөй чаагай күзээшкиннерни холбаштырып турган бис. Ол күзээшкиннерниң чамдыктары бүтпейн барган. Ынчалзажок 1994 чыл ышкаш ындыг чугула болуушкуннар-биле долдунган чылды дораан сактып кээри берге деп чүвеге чөпшээрежир боор силер. Ол дээрге — бистиң хөй националдыг чонувустуң Тыва Республиканың чаа Конституциязы-биле чурттап эгелээни-дир, ол дээрге — Россияның күрүне баштыныны Тываже бир дугаар аян-чоруу-дур, ол дээрге —Тываның Россияның составынга киргенинин 50 чыл болган юбилейи-дир. Ол чугула болуушкуннарның арвзында үелерде хөй-хөй соңгаарлаттынмас ажыл-херектер, эргежок чугула чаа эгелээшкиннер дээш ажылдап турдувус. Ынчангаш бисте эрткен бо үени бактап сактыр ужур чок. Келир үеже идегел болгаш бүзүрел-биле көөр ужурлуг бис.

Богда шажын календарын билир кижилерниң санап турары-биле, үнүп орар чыл — Көк Хаван чылы эрткен чылдан кежик-чолдуг, таарымчалыг, бистиң ниити өргээвиске бот-боттарының арвзында билчилге, чаагай чорук болгаш амыр-тайбың улам быжыгар. А ынчаарга ындыг чүүлдер боттары чедип келбес, бистиң талавыстан күзел-чүткүл болгаш күжениишкиннер чок болур болза, ол бүтпес. Силерниң шуптуңарга бо чаагай күзелдер албан бүдер болурун күзеп тур мен. Бергедээшкиннер ам-даа турар. Ынчалзажок олардан дыка корткан херээ чок. Инфляция ышкаш ындыг коргунчуг «араатандан» мынчага чедир кортпаан болганывыста, Көк Хавандан каяа коргар ийик бис.

Эргим, чаңгыс чер-чурттугларым, Силерниң шуптуңарга омак-хөглүг сагыш-сеткилди, чаагай кадыкшылды, хууда база өг-бүлеге аас-кежикти, бүгү-ле эки чүүлдерни болгаш күш-ажылга чедиишкиннерни күзедим!

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАК.

ШАГАА
БИЛЕ!
1995

Салим СҮРҮҢ-ООЛ.

ӨГЛЕР КЕЗИП ЧОЛУКШУУЛУ

Чаа чыл үнду —
Шагаа келди.
Шагаалаалы, ха-дуңма!
Өгден үнүп, дашкаар үнээл,
Өкпе долдур агаар тынаал,
Шаандакы хевээр артар:
Өг чанынга чалама азаал,
Дөрт чүкче ак чем чажаал,
Дөң черге саңнап салыыл.
Дээрниң ээзин маңаа уткуул,
Дээжи чемден аңаа сөңнээл.
Өглер кезип чолукшаай бис,
Сарыг шайдан аартаай бис,
Чаглыг эъттен чооглаай бис.
Девиш-самнап, мөгээргээли,
Хаак кеткеш дагдан бадаал,
Кадыр тейден чуңгулаптаал,
Чалар туткаш, кара боолаал,
Тевек теп-даа чижиикей бис.
Багдап-даа бол каккай-ла
бис...
Мага хандыр ойнап-ойнап,
Кожа аалче шуужупкай бис,
Кожамыктап, тывызыктап,
Кажык адып маргышкай бис.
Оон улам өске аалче
Оруувусту улапкай бис,
Даалылап, шыдыраалап,
Даңны атсы чинчи дилеп,
Ойнап-хөглеп хонгай-даа бис.
Дыңнавааннар, билбестер чок:
Тыва Шагаа ынчаар эртер,
Төнген чылды ынчаар үдээр,
Төөгүже ынчаар чалаар.
Чаа чылды ынчаар уткуур.
Шагаа келди. Курай! Курай!
Чаа чыл үнду. Курай! Курай!
Чаа чылда йөрээливис
Чаа-чалбак сөнээр болзун!
Аарыг-аржык бисти ойзун!
Азыраан мал сол-ла турзун!
Аъш-чем элбек төктүп
чытсын!
Агаар арыг, суглар кылаң
Аржаан ышкаш эмниг артсын!

Өршээ, хайыракан!

Частың хүнү үнду —
Чаа чыл келди.
Шагаалаалы. ха-дуңма!

ПРЕЗИДЕНТ ЭЭП КЕЛГЕН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Москва чанынга курортка дыштанып чораан дүүн чедип келген. Кызылдың аэропортунга Ш. Д. Ооржакты, ооң кадайы С. М. Ооржакты Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей, Тыва Республиканың оралакчы-президентизи А. А. Мельников, Күрүне секретары — ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол болгаш республиканың өске-даа удуртукчулары, журналистер уткуп алган.

Шериг-оол Дизижикович эки дыштанганын болгаш республиканың ажыл-ижинге, амыдыралынга хамаарышкан чамдык айтырыгларны шиитпирлээри-биле Москвага элээн ажылдарны кылганын журналистерге дыңнаткан.

Бурунгу хүн Москвага чедип келгеш, Германияның бир фирмазының ажылдакчылары-биле ужурашкаш, ажыл-ишчи чугааны кылган, ооң түңнелдери багай эвес болганын ол чугаалаан. Герман фирманың ажылдакчылары-биле чугаалажып тургаш, Тыва Республикага дүк, бода малдың кежин, ногаа аймаан болбаазырадыр, техниктиг болгаш медицина спирти кылыр дериг-херекселдерни бээри-биле дугуржулга-керээни чарарын дугуржуп алган. Ооң ниити түңү 25 миллион немец марка чедип турар. Бо айтырыгны шиитпирлеп алыры-биле чугаалажылгазын ийи чыл бурунгаар эгелээн турган, ам ону холдуунда болур кылдыр дугуржуп алганын Президент журналистерге дыңнаткан. Мен бодап көөрүмге, Германияның бо фирмазы-биле кылган чугаавыс түңнелдиг болду, оларның-биле үш керээни чарар, ону шиитпирлеттинген деп санап болурун Ш. Д. Ооржак чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

БУРУН ШАГДАН УКТАЛГАН БАЙЫРЛАЛ

Шагаа дугайында шала-була билир амгы үениң кижизин чоннуң бо байырлалы чогум чүү байырлалыл—чоннуу бе, шажынныы бе, ол кажан, каяа, канчаар тыптып келгенил, ону чүге национал байырлал дээрил, ынча дээриниң бадыткал-барымдаазы чүдел дээн ышкаш айтырыглар сонуургадып турары чугаажок.

Бо айтырыгга ылаптыг харыы бээр дээр болза, тускай эртем-шинчилел ажылдары херек дээрзи билдингир. А ындыг ажылдар азы чүгле Шагаага хамаарышкан шинчилелдер амдыызында чок, ынчалза-даа янзы-бүрү дөстерден бичии-бичиилеп чыып туруп. кандыг-бир түңнелдерге кээп болур арга бар.

Ынча дээриниң барымдаазын чоннуң аас чогаалындан тып ап болур. Оон алырга, Шагаа төөгү талазы-биле дыка ханы болгаш ырак дөстерлиг, ынчангаш бурун шагның чаңчыл-езулалдарынга хамааржыр байырлал дээрзин көрүп болур бис. Бурун боорда, Шагаа хамыктың мурнунда, үе-шаг эргилдезин демдеглээн байырлал. Ону амгы үеде чыл санаашкынныг (календарьлыг) байырлал дижип турар бис. Ынчан кээрде, тывалар чогум кайы үелерден бээр үе-шагны үзе тодарадып келгеннерил деп айтырыг база тургустунуп кээр. Бо айтырыгның чартык-чамдыын база-ла маадырлыг тоолдардан тып ап болур бис. Тыва маадырлыг тоолдарның тывылганын эртемденнер. ылаңгыя Л. В. Гребнев VII—IX вектерге хамаарыштырып турар, а Шагаа бир-тээ, чыл (шаг) эргилдезин демдеглээн езулал чүве болганда, тывалар ук байырлалды ынчан-на, бистиң эраның чеди-сес чүс чылдарында-ла, демдеглеп турбаан бе деп даап бодап болгу дег-дир. Көрээлиңер, маадырлыг тоолдарда үе-шагның хуусааларын дыка чыыра соп тодараткан хемчээлдер бар. Ында бир хүн дуртун хүннүк, айны —айлык, чыл хуусааны — чылдык кылдыр айыткылаан. Чижээлээрге, маадырның аян-чоруун айтырда, «хүннүк черни дүштүк кылдыр. айлык черни хүннүк кылдыр. чылдык черни айлык кылдыр чыыра соп чоруп орган» деп үениң хемчээл-кызыгаарын ынчаар чиге тодараткан. Ийи дугаар барымдаалаар чүүл — Төп Азияның болгаш Чөөн чүк улустарының чыл санаашкыны. Маңаа, бир эвес «Календари и хронология стран мира» (В. Цыбульский) деп номну алыр болзувусса, ында бир солун медээ бар. Ол болза 12 дириг амытаннарлыг, 60 чыл эргилделиг календарь баштай Төп Азия чурттарынга (ында тываларның бурунгулары база кирип турар) тывылган болгаш, ооң соонда Чөөн чүкче, Кыдат, Вьетнам болгаш Японияже хапылап кирген деп демдеглээн. Ону бодаарга, тываларның чоокку өгбелери чыл санаашкынын сылдыстар, планеталар (Хүн, Ай, Юпитер, Сатурн) шимчээшкинин барымдаалап шаг-шаандан на санап билир чорааннар. Бо херекке олар өгнүң тургузуун, дүндүүн, хараачазын көнчүг билдилиг ажыглап чорааннар деп ол-ла номда онзалап айыткан.

Бо дээрге ук байырлалдың бурунгузун илереткен чүгле даштыкы демдектери болбайн аан. Чаңгыс моон безин алгаш көөрге, тывалар үе-шаг санаашкынын шаг-шаандан көнчүг эки билир болгаш ук үе-шагның эргилдезин бодунуу-биле онзалап демдеглеп чорааны билдингир-дир. А ол бүгүнү тывалар бойдустуң үе солчуушкуннарынга (чай, кыш) дүүштүр, ажыл-агыйынга (мал ажылдыг) хамаарыштыр чорудуп турганы чугаажок.

Шагаа ынчангаш ийи үениң белдиринде болур байырлал. Бөдүүнчүдү чугаалаарга, харлыг кыш төнгеп, көктүг чайның баштайгы демдээ — час тыныжы келген, ооң-биле мал-маганның кышты (чылды) онча-менди, хүр ашканын демдеглээр үениң келгени ол болур. Ооң бир чижээнге, тывалар үе хемчээлинге кыш биле чайны кол барымдаалап, азы күстү кыш тыныжы, часты чай тыныжы кылдыр көрүп чорааныnда. Тоолдарда-даа ындыг, мөөрейлешкен маадырлар «кышты хыраазындан, чайны шалыңындан билип» хүрежип турарлар. А ажыл-агыйга хамаарыштыр алыр болза, тываларның чаңгыс-ла туттунар чүвези мал болганда, мал-маганның онча-менди болурун күзеп-сүзүглээр чорааң, ынчангаш Шагаа үезинде челе, хөнениң сомазын ээренчиди (камгалал сагыызын кылдыр) көрүп, эжиктен өг дөрүнге чедир шөйүп, баглап каары база тускай ужурлуг турганы ол.

Бо бүгүнү барымдаалап көөр болза, Шагааның тыптып келгенинде-даа, ооң алыс ужур-утказында-даа шажынчы үндезиннер чок, ол харын шаг-үе болгаш бойдус-биле холбашкан байырлал, улусчу байырлал. А улусчу дээрге, өске чоннардан онзагай, оларның доктаап тургустунган чаңчыл-сагылгаларынга капсырлашпас, чүгле тус черниң, тус чоннуң национал культуразының төөгүзүнүң, чаңчыл-сагылгаларының дээжизин сиңирип алган байырлал болур. Ынчап кээрде, Шагаа тыва чоннуң национал бот-шынарларының, чаңчыл-сагылгаларының, оюн-тоглаазының көрүлдези база болу бээр. Ол дугайында барык Шагаа санында чырыдып келген болганда, аңаа доктаавайн, а Шагаа байырлалының чамдык мораль-этиктиг сагылгаларын сонуургап көрээли. Ук сагылгалар харын-даа кижилерниң кижизиг бот-шынарларын хевирлээринге дыка салдарлыг. Ол — хамыктың мурнунда, байырлалга уткуштур белеткел үезинде көскүзү-биле илерээр.

Бо айтырыгга хамаарыштыр хөй-ле материалдар бижиттинген. Ында колдады айтып турар чүүл — Шагаа чемин орай күстен эгелеп белеткээрин, а кажан байырлал чоокшулап кээрге, өдек-кыштагдан эгелээш, өгге чедир арыгланып-аштанырын болгаш ук байырлалды улустуң көнчүг күзеп манаарының чылдагаанын үе-шагның бир эргилдезинде кижиниң амыдырал-чуртталгазынга база кандыг-бир чаартылга, эки чүве болур ужурлуг дээн чырык күзел, идегел, кордаал тыптып кээрин бижип, тайылбырлап турары болур.

Ынчалза-даа Шагаа байырлалынга белеткенири чаңгыс ооң-биле кызыгаарланмас, а мында кижиниң иштики делегейинге хамааржыр мораль-психологтуг дыка улуг салдар барып уттуп турар хире бис. Ол чүл дээрге, көшкүн чоннуң күш-ажыл-биле холбашкан чаңчыл-сагылгалары болур. Чижээлээрге, аал баштыңы эр кижи дижик. Мал-маганны кыштан хүр ажырары, узун кышты өттүр одар-белчиирин таарыштырары, ыт-куштан камгалаары ооң дорт херээ. Оон башка «чалгаа кижи Шагаада көстүр» дээн ышкаш, мал-маганын чудадып, кокай-бөрүге алзып алган болза, Шагаа үезинде «Мал-сүрүг онча-менди, ыт-куштан сол-ла тур бе?» дээн айтырыгга ол төлептиг харыы берип шыдавас, байырлал-даа аңаа байырлал эвес апаар, бирээде ындыг. Ийиде, эр кижи дашкаар чорук-херектиг, садыг-саарылгалыг. Бир эвес ол кижилер холунда өре-ширелиг болза, чыл ашпаанда неген, эгидип аар ужурлуг. А бир эвес өске кижиде өрелиг болза, база-ла ындыг — Шагаа четпээнде албан эгидер. Бо талазы-биле олар «өре чыл ажырып болбас» деп албан сагыыр бижиттинмээн хоойлулуг.

Аалдың херээжен ээзи база ындыг. Чүнү иштенген болдур, ол ажылын Шагаага чедир албан доозар. А ол дээрге Шагаа үезинде хүндүлүг кижилерни чалап олуртур олбук-даа, орун-дөжээниң кудузу-даа, чаартып чараштаар сыртының арны-даа, угулзалыг кадыг идик-даа болур. Шеверлерге чагаан чагыглар (айбы) база чаа чылга, Шагаага чедир хуусаалыг болгулаар. Дарган кижиге — аът азы идик дагазы, чарык паштарны, ойбак-дыдык хөнектерни дунзаалаары, сырга, чүстүк дээш, өске-даа каасталгаларны кылыры база-ла «Шагаага чедир» деп чагыттынган болур. Чаа деспи, дазыл аяк, согааш, бала чазаар бызаңнар база-ла ындыг — кылган ижин чыл ажырбас дээш кызар.

Ону бодаарга, бистиң ада-өгбелеривис арыг нүүрүн, берген сөстү дыка бедик тудуп чорааннар. «Аъды өлүрүнүң орнунга боду өлгени дээре», «Соглээн сөс—керткен ыяш» деп үлегер сөстер оларның чайгаар сагыыр, иштики негелделери болуп чорааны ол-дур.

Көшкүн чоннуң Шагаазы оларның амыдыралынга ол хире идиглиг, чаагай салдарлыг чораан. Тывалар ынчангаш Шагааны ак чолдуг, ак оштуг деп аңаа эвес санап чорааннар.

ТЫВАЛАР ШАГ-ШААНДАН АК ӨҢНҮ СҮЗҮГЛЕП ЧОРААННАР. «Довук дег ак даг дег караны базар» деп чоннуң ханы угаадыглыг үлегер сөзү чүс-чүс чылдарның хайгааралдарындан укталып тывылган. Улусчу философия езугаар Ак биле Кара кезээшагда бот-боттарынга удурланышкак күштерниң ожу болуп чоруурлар. Тоолдарда-даа ындыг, амыдыралда-даа ындыг. Ак-Ойда саадаан Ачыты башкы кандыг-даа Караты хааннардан бедик сүлделиг, мерген угааныг. Ак-Сагыш, Кара-Сагыш алышкылар-даа ындыг — ак сагыш, чаагай сеткил тиилеп турар.

Ак өң бүгү-ле кара өңнерге акташ. Ол харын Октаргай, оран-бойдустан эгелээн. Үнүп орар Хүннүң эң баштайгы өңү ак, тывалар ынчангаш «даң агарып олур» дижирлер. Аткан даң дүннүң караңгызын соя шаап чоруп орза-орза, бүгү өртемчейни чырыдыптар. Сылдыстарның кызыл өңү безин агара бээр. Бир эвес ак биле кара акташ болза, ак биле чырык ийиниң алыс утказы атташ, чүүлдеш. Дээр бүргег-даа, караңгы-даа, агаар хаттыг-чаъстыг чүдергей-даа турар. Ынчалза-даа кандыг-даа кижи **ак-көк дээрни, арыг агаарны** мурнунга тудар, тыва кижиге кара суглуг хемнери **ак-көк хемнер,** агым аржааны **ак аржаан,** чүзүн-бүрүн чечектер **айыраң ак,** өң-баазын кадактар ак кадак, хөй чүзүн дадаазынныг чалама **ак чалама,** шай кара, бора-даа бол, **ак шай,** ааржы, ээжегей, быштак, курут-даа **ак** чем болур.

Ак деп сөс хүндүткелдиң, аас белээниң сөзү. Уруг дүгдээр, келин чалаарда, кудалойга, эрге-дужаалдыг азы улуг назылыг хүндүткелдиг кижилерге **хамыкты мурнай** аас белээ — ак кадакты сунуп тудар, **тыва улустуң** бурун байырлалдары Шагаада, Оваа ийикпе Суг бажы дагыырда. оран-таңдызынга «ак аржаанын өргүүр», «**ак** чажыын чажар, ак **чаламазын** азып баглаар». Аалга келген хүндүлүг аалчыны **ак сүт**-биле уткуур, **чорук-херек** ужун ырак-узак аъттанган кижиниң оруу ак, чоруу чогуңгур болзун дээш, **ак сүт чажыын чажып,** үдээр.

Ак деп сөс тодуг-догааның демдээ. Тыва **кижи** тоол шагдан **ак өргээлиг, ак өглүг** боорун бай-шыдалдыг, аас-кежиктиг чорукка чижеглеп чорааннар. Тыва өгге кезээде ак өң колдаап турар: ак ширтек, ак олбук, ак эчек. Тывалар каш чүзүн малындан маңган ак аъттыы, калчан ак хойну малының ыдыы кылдыр сүзүктээрлер. Айыраң каас чечектерниң агыынга ынактар, чаа, чаш харга арыгланып кактанырлар, эрги чылдан чаа чылды онзалап демдеглээрлер. Олар **аяс, чаш, чаа** деп сөстерге ак дээн утканы сиңирерлер. Ак-көк дээр — аяс дээр, ак хар — чаа, чаш хар, ак негей — хир какпаан тон.

Ак деп сөс-биле кижиниң мөзү-бүдүжүн чижеглээр: ак сеткилдиг, ак сагыштыг, ак оштуг. Бо удаада **ак** деп сөс арыг деп сөстүң атташ-синонимин апаар. **Арыг** сеткилдиг, **арыг** нүүрлүг, **арыг** мага-бот, **арыг** ынакшыл.

Ак деп сөс кижиниң салым-хуузун тодараткан меңгизиниң база өңү. Бир ак меңгилиг кижиниң сагыш-сеткили иениң сүдү дег ак, 6 ак меңгилиг—харам эвес, бай шырак, үстүкү эрге-дужаал сүзүк-чүткүлдүг, ажык сеткилдиг, кадыг-бергелерге шыдамык, соруктуг. 8 ак меңгилиг кижи арыг, сагыш-сеткили ак.

Тыва улус бак, кара түлгедиг кылган кижини келдереткенин **агарткан** дижир, азы кара хоп-нүгүлге таварышкан кижини **«агарган, араан»** дээр, а ачы-буян чедирген кижини **«холун агартыр»** деп белек-сөң **сунар.** Тывалар бурун **шагдан чай**ның башкы айын **ак сүт айы,** а сүт-саан элбей **бергенде,** «божа-хойтпаа ак **чайт»** дижип чугаалажыр.

Ам Шагааны **көрээлиңер.** Шагаада шупту чүве **ак оштуг,** ак өңнүг. Ол — **үе-шаг эргилдезин демдеглээр** чаа чылдың байырлалы, **ак чолдуг, ак оштуг байырлал.** Шагааны ынчангаш **кижи бүрүзү** бүгү-ле **чаагай сеткиишкин, күзээшкинни, арыг** үзел-бодалын **мурнунга тудуп** уткуур.

Шагааның Саңынга **ак сүттеп** үнген **саржаг, чөкпекти салыр, тос** аржааның айдыс чыттыг, эм-дом үнүштери — артыш-шаанакты кыпсыр, **ак чаглыг** эът-чемни өргүүр, **ак чаламазын** баглаар, оран-таңдызынга **ак сүт чажыын** чажар, **арыг ак харга** аңдаштаныр, арыгланып кактаныр, аалдың улуунга **ак кадак** сунуп, чолукшуур.

Шагааның база бир онзагай ужур-утказы ында.

Чап ЧҮЛДҮМ,
аас чогаал чыныкчызы.

ЧААГАЙ КҮЗЕЛ БҮДҮП ТУРЗУН, КУРАЙ-КУРАЙ!

Хүн бүрүнүң амыдыралы

КОЖУУНДА ЭҢ ХӨЙ ЧУРТТАКЧЫЛЫГ

Чону хөй, эрес-кежээ кижилер Тес ховуларынга, калбак делгем Тестиң шынааларынга чурттап келген. Ховуларынга чээрен турлагжып өскен, шынаазынга бода мал хараган дег турган. Ыдыктыг Берт-Дагга, ооң шаттарынга хой-өшкү чадып каан ааржы дег турган ийик. Берт-Даг сумузу хемнер-биле бай оран. Шивээлиг, Шыжымалыг, Хараалыг болгаш Теректиг хемнерде малчыннары кыш, чай чок малын одарладып, тодуг-догаа амыдырап чорааннар. Ам-даа ындыг.

Ховулары ээн чыдар эвес. Тараажылар хумагалыг ээлери болуп, тараа-быдаазын тарып, чонун ашкарып-чемгерип, мал-маганынга сиген-ширбиилин эгээртинмес кылдыр кезип берип, кышты хүр ажып, үе-биле үннежип чурттап чоруурлар.

Бөгүн сумунуң чагыргазынга чедип, ажыл, амыдыралын таныжып хөөрештим. Берт-Даг сумузунда 523 өг-бүлелер бар. Сумуда 2000 ажыг чурттакчы чон бар. Кожуунда эң хөй чурттакчылыг черлерниң бирээзи.

Суму чагырыкчызы Хая-Маадыр Делгерович Санаа чон мурнунга берген отчедунуң бир хоолгазын тапыштырды. Санал-онал бергеннерниң саны элээн хөй болган. Чоннуң хуралы черле идепкейлиг эрткен дээрзин эндеведим. Эрткен чылын чагырыкчыга 57 чагаа-бижиктер кирген, ооң шуптузун харыылап берген. Чагаа-бижиктерде ээлериниң алган харыыларының ужур-утказын демдеглеп каан. А аас-биле 62 хомудалдарны чон кылган. Ол болза ажыл-агыйжы ийикпе, ачы-дуза чедирилгезинге онаажыр айтырыглар. Чижээ, өг-бүле, арагалаашкын, соңга шили оорлаткан азы кудуктар ажылдавас дугайында...

Сумуну дүвүредип турар бир айтырыг — ажыл чок кижилерниң хүн бүрү өзүп көвүдеп турары. Сумуда 228 ажыл чок аныяктар бар. Оларның 123-ү 16 хардан 36 хар аразында херээжен хамаатылар-дыр.

Бо хүннерде Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта эде тургустунуушкун айтырыы чоруп турар. Ажыл-агыйны бир янзы байдалче шилчидипсе, төрел бөлүктер ажыл чок чоок кижилерин, оглу-кызын каттыштырып алыр боор деп түңнелге келдивис. Ажыл чок деп турар кижилерниң социал байдалын, төрээн ызыгуурун уктап көөрүвүске колдуу-ла ада-иелерлиг, ха-дуңмаларлыг болгулады. Шуут-ла өскүс-чавыс, төрел-дөргүл чок кижилер тывылбады. Бөлдүнчүп алгаш, биче бүдүрүлгелер-даа тургузуп алыр аргалар бар чорду. Чугайны өрттедип, тууйбуну-даа хептеп болур. Ооң ыңай өг ыяжы, бала, согааш, эзер чазап, алгы-кеш-даа эттеп болур. Ооң мурнунда ындыг цех турган. Та чүге дүже берген.

Чая каашпаза эки

Ажыл чок кижилерниң ажылчын шынарын база уттупаан мен. Олар малчыннарның, тудугжуларның, чамдык интеллигенцияның салгалы болгулаан. Берт-Даг сумузунда арага-дарыже кире берген ада-даа, ие-даа кижи чок. Оор-сукка боражып, төрелдериниң адын-сывын ойда-кайда үндүрүп чоруур кижилер ховар-даа бол бар.

Берт-Даг сумузунда бир-ле четпес чүве болза, бүгү-ле корум-чурум айтырыгларын шиитпирлээр кара чаңгыс албан-чагырга чери апарган. Совхозтуң бүгү специалистери, албан-организацияда дарга-бошкаларның олутпай хөөнче киргени элдептиг. Херээжен чоннуң активиниң кескү, хөй-ниитичи тура-соруу оожургай бергенин кайгаар-дыр мен.

Бо талазы-биле хуралга санал бергеннер чугаалап турар. А. Н. Даашомба эмчиниң шүгүмчүлелин допчулаарга мындыг: «Суурда арага садып турар коммерсантылар-биле кым ажыл чорудар чүвел? Берт-Даг суурдан эзирик кижилер үзүлбес апарган. Ол ышкаш күүседикчи азы чоннуң ыңай-бээр аргыжылгазын хандырар удуртукчулар бодунуң үлүг-хуузун чонунга чөптүг бараан болбайн турар. Аргыжылгага рейс-даа, совхозтуң автобузу-даа маңнавайн турары элдептиг. Чон аргыжылганың багайындан, соокта кандыг-даа херек-чоруун бүдүрүп Самагалдайже чадаг өскеп-бадып турар. Ооң түңнелинде аарып-аржыыр чоруктар бар. А арагалаар чоруктардан аарып турарын канчап чажырарыл? Ынчангаш быжыг корум-чурум херек деп бодаар мен». Моңгуш К. (пенсионер): кудуктар ажылдавас база чунар-бажыңн ажылдавайн турарын, Б. К. Доңгак суму чагырыкчызы удуртукчулардан негелде кошкак деп демдеглээш, удуртукчулар корум-чурум тудар ажылче кичээңгейни кошкаткан деп шүгүмчүлээн.

Хуралга санал бергеннерниң колдуу-ла кудуктар, автобус болгаш чунар-бажың дугайында чөптүг айтырыгларны көдүрүп турган. Социал адырда четпестерни чайладыры-биле совхоз директору Виктор Товууевич Чооду чунар-бажыңны, Самагалдай биле Берт-Даг суурларның аразынга төлевирлиг автобусту тургузарын, ол ышкаш ажылдавайн турар 4 кудуктарны январь айда доозарын кол инженерниң хүлээлгезин күүседип турар А. С. Агар-оолга дааскан. Хая-Маадыр Санаа үстүнде он ажыг санал бергеннерниң негелдезин күүседип кирипкен. Школа, эмнелге болгаш уруглар албан черлерин, садыг болгаш почтаның ажылдаарын эде көрүп, хемчеглерни алган. Ам Берт-Даг суурда хөй-ниити организацияларының ажылы чүгээртээн. Чагырыкчының ажылдап турары-даа хоомай эвес. Ындыг-даа болза почта салбырын бодунуң конторазында түр тургусканы, почта-харылзааның салбыры четпес ажылдап турганын херечилеп турар. Ында ам чаа кижи ажылдай берген.

Берт-Даг суму чагыргазы эрткен чылын эвээш эвес доктаалдарны, айтыышкыннарны үндүргүлээн. Суму чагыргазы 31 доктаалдарны, 12 айтыышкыннарны үндүрген. Доктаалдар болгаш айтыышкыннарның кол уг-шии чоннуң социал камгалалынче кичээңгей салдынган, чонну-ла хайгааралга ап, хей-аъдын көдүрүп турза, сумунуң хөй талалыг ажылы улам быжыгар дээрзи чугаажок.

Берт-Даг сумузу янзы-бүрү дузаламчы кылдыр 3 млн. 537 муң акшаны үндүрген. Ооң иштинден чүгле чайгы үерден когарааннарга 1 млн. 100 муң акшаны төлеп берген. Сөөлгү үеде сумудан хамааржыр бюджеттиг албан-организацияларны төпчүдер ажыл-биле чергелештир совхозтуң иштики ажылдар системазын, өнчүнү чонга бээр талазы-биле ажылдарга Хая-Маадыр Делгерович Санаа бодунуң бот-идепкей сонуургалы-биле киржир мен деп чугаалаар болду.

Хамаатыларның социал камгалалынче бүдүрүлгелер-даа, арат-тараачыннар-даа сагыш салып турар. Келир Шагаа хүннеринге белеткенип, 9 кижи составтыг комиссияны бадылап алган. Ам каш-ла айлар эртерге берт-дагжыларның ажыл, амыдыралы бир өске апаар. Үениң негелдезинге суму чагырыкчызы хей-аъттыг ажылдаар дээрзинге идегеп артым. Корум-курум тударын чүгле суму чагырыкчызынче чая кагбас ужурлуг. Демниг ажыл херек.

Моторк ТИРЧИН.

ЧАА ЧЫЛ-БИЛЕ, «ШЫНЧЫЛАР!»

Бо чүүлдү бижиирим мурнунда «Шынның» дугайында каш сөстен маңаа киирзимзе, артык эвес боор. Мен бо солуннуң номчукчузу болгаш ооң үр үеде доктаамал бижикчизи кижи бооп келген болганымда, үнүп кел чыдар Хаван чылында солунну өг-бүлевис чагыдып алган номчуп турар бис. Бодум бичии тургаш-ла, чүвени номчуптар апаргаш-ла, бо хүннерге чедир бо солундан чарылбайн келдим. «Шын» солун туруп келген үелеринден эгелээш, Тывавыстың ажылчын болгаш албан-хаакчы бүгү чонунга салдары, ролю бедик, кижизидилгениң күштүг чепсээ болуп келген болгаш, ооң ат-алдары тыва чон ортузунда бедик деп үнелээр мен.

Солун бодунуң чонунуң мурнунга харыысалгазын бедик туруштуу-биле ээлеп келгенинден республикада эң-не хөй номчукчуларлыг, тираажтыг болганының ужуру-даа ол. Бо үнүп кел чыдар Хаван чылында «Шын» солун чырыкче үнгенинден бээр 70 чылын демдеглээр болгай. Бо дээрге «шынчыларның» болгаш бүгү тыва чоннуң база бир байырлалы болур ужурлуг деп санаар мен.

Ном-дептер-биле суртаал ажылы кылып чоруур кижи болгаш бодумнуң чурттап турарым «Аян» аттыг агиткварталдың чурттакчыларынга бот-тускайлан ужуражып, оларга чедип барып, солунну чагыдып алырынче угланган чугааларны чорудуп, сүмелеп турганым түңнелинде, «Шын» солунну чагыдып албаан кижи бо кварталда чок болуп турар.

Кады ажылдап турар коллегаларым — культура ажылдакчылары хамыктың мурнунда «Шынны» чагыдып алган номчуп турарлар. Төп библиотека системазының ажылдакчылары солун библиотекада кээп турар-даа болза, кижи бүрүзү боттары хуузунда база чагыдылгалыг болуп турарлар.

Дыка хөй эки чүүлдерге бо солун мени өөреткен, номчуп-даа келдим. Кызыл хоорайга ажыл-албан, хууда-даа херектерлиг чорааш, «Шынның» редакциязын оюп эртпес, аңаа кирер чаңныг мен. Ында ажылдап турар чогаадыкчы ажылдакчылар-биле ажыл-иживис дугайында чугаалажып турар бис. Оларның үнелиг чагыг-сүмезин эдерип чоруур мен. Ынчангаш республикада эң-не хөй номчукчуларлыг «Шын» солунның редакциязының коллективинге Хаван чылында, национал байырлалывыс болур — Шагаа хүнүн таварыштыр оларның амыр эвес ажыл-ижинге чогаадыкчы чедиишкиннерни, хууда амыдыралынга аас-кежикти буруул баштыг Бай-Тайганың баарындан йөрээп, күзедим. Чугаам төнчүзүнде, ында ажылдап турар бүгү эштерге чогаадыкчы харылзаавыс дээш өөрүп четтирдим дээр мен.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга кожууну.

КОЖАВЫС ДУЗАЗЫ

«Кара-Булуң» совхоз мооң мурнунда «Межегей» совхозтуң салбыры турган болгаш, ооң аңгы ажыл-агый кылдыр чарлып чоруурда үлежилгеден ындыг-ла кончуг эки техника албаан дээрзи билдингир. Ынчангаш үрезин арыглаар «ОВП-20» маркалыг машина канчаар-даа аажок эргижирээш, үрелгеш туруп берген. Слесарь Александр Тюлюш ооң чанындан мырыңай ыравас турду. Бирээзин кылып алырга, өскези база-ла үрелип каар. Сөөлгү үеде шуут кылдынмас апаарга, кожавыс «Шаңган» совхоздан үрезин арыглаар машинаны ачылап алдывыс. Ынчангаш бо хүннерде үрезин арыглаашкынны шуудап эгеледи.

Ам бо хүннерде рапс үрезинин арыглап алган бис. Биске 4,5 тонна рапс үрезини херек турган. Кызыл-тастың 360 тонна үрезини херек, арыглап алганывыс 160 тонна, ооң арыглаашкынын ам-даа уламчылап турар. Сула 100 тонна херек.

Арбайга 20 тонна үрезин негеттинип турар. А бисте херек кырында 5-ле тонна арбай бар. Арткан 15 тонналы «Хадылыг» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйындан алыр кылдыр дугуржулганы кылып тур бис. Ынчангаш үрезин-биле ажырбас боор бис деп санап турар мен.

Үрезин арыглаашкынында ажылчыннар Мария Монгуш, Марина Ооржак, слесарьлар Вячеслав Масликов, Александр Тюлюштуң ажылы мактаалдыг.

Кожавыстың дузазы эвес болза, бо хүнге чедир 160 тонна кызыл-тасты-даа арыглап алыр харыывыс чок турду. Ынчангаш оларга өөрүп четтиргенимни илередир ужурлуг мен.
жриүрдбр рхоиририиркирөрири

Анатолий МОНГУШ.
Совхозтуң кол агроному.

АНАА ЧЕРЛЕ ОЛУРУП ШЫДАВАС-ТЫР МЕН

Даваа Эрендолович Ондар Ишкинниң ат-сураглыг хоочуннарының бирээзи. Кылбаан ажылы, көдүрбээн хөнээ чок. Ооң назыны 80 хар чоокшулаан. Ам хоочунга сөстен берээл.

Хөр-Тайга сумузунга эге чада школазының тудуун 1939 чылдың частың эге айында эгелээш, ол-ла күзүн доозуп, школаны ажыткан чүве. Ынчан сумуга 11 арбан турган. Тудуг ажылын өреге бүрүзүнге таарыштыр онаап каар. Мен ынчан суму секретарьлап, школа тудуун хайгааралга ап, бызаңчылар-биле тудуш чоруп турдум. Школа тудуунга ажылдап турган 17 бызаңчыны ам Кызылда кырганнар бажыңында чурттап орар Седеп Монгуш удуртуп турду. А тудуг проравы Бүргүт Ондар баштаан кончуг шевер Ламажап Түлүш («Ийи метр» деп шолалыг) Ак Куш, Дартам Сат (Ак дарган), Өекпен Ооржак олар тудугнуң эң нарын ажылын кылып турганнар, арткаңнары чудук чонуп, салып берип турган. Орус суугу тудар тууйбуларны Чадаананың Баян-Дугайдан, Кирбиш-сарайдан барбалап алгаш, шарыларга дажыглап, хемелеп кежирип эккээрге, үш орус хамааты печкаларны салып турганын сактыр-дыр мен.

Чылдар болгаш кижилер

Школаның баштайгы сургуулдарының бирээзи мен. Мээң өөрүмден эртем-билиглиг, сураглыг кижилер-даа үнгүлээн. Хөй чылдарда Советтерге ажылдап чораан Докур-оол Түлүш, үлегерлиг иелер Чываа Монгуш, Сүктер Ондар, хоочун башкы Дакпай-оол Монгуш, ам бистиң аравыста чок ужудукчу Канчыыр-оол, сураглыг малчын Канчыыр-оол Ондар, партия, совет ажылдакчызы Менге Монгуш, башкы Халбыш-оол Ондар дээш, өскелерни-даа адап болур.

Школаның баштайгы эргелекчизи, директору Чаа-Хөлдүң Ак-Туруг чурттуг Монгуш Суваң-оол деп башкы турган. Ынчан сургуулдарны ада-иелер ээлчег ёзугаар чемгерип турган. Делегейниң ийиги дайынының үези чүве. Кижилер ынчан дыка кызымак ажылдаар, бот-боттарынга демнежир, дузалажыр. Сургуулдар кончуг кызымак өөренир чүве.

Бо чурттап эрткен назынымда чүнү көрбедим дээр, сумунуң аревэ нүүрүнүң база суму Советиниң секретарынга соңгуттуруп, 6 чыл иштинде суму-даа даргаладым. Садыг шугумунга 5 чыл ажылдааш, колхоз үезинде ховуга учётчиктеп, бригадирлеп, зоотехниктеп-даа ажылдадым. Совхоз апаарга, директорнуң ажыл-агыйы талазы-биле оралакчылап-даа турдум. Ынчангаш Ишкинниң чону мээң ат-сывым адавас, анаа ла «помдиректор» дээрлер болгай. Пенсияже үнгүже дээр Шемниң хойжу бригадазының бригадири турган мен. Ынчангаш амы-хуула Ишкинимниң хөгжүп сайзыраарынга эвээш биче үлүг-хуумну киириштирип чораанымга сеткилимниң ханызындан өөрүп, чоргаарланып чоруур мен.

Пенсияже үнген-даа бол, ажыл чок, анаа черле олуруп шыдавас-тыр мен. Суурда кырганнар чөвүлелиниң даргазы деп хөй-ниитичи даалганы менде онаап каан. Ам канчаар, хоочуннарның бүзүрелин бадыткаар дээш кызып, шырбайбастың аргазы чок. Бисте 93 санныг пенсия назылыглар бар. Оларның пенсия акшазын өй-шаанда үндүрүп бээр, аал-оранында чыдып турарларны хүн бүрүде хайгаараар, оларның ижер-чиири, одаар ыяжы дээш сагышсыравас чүве-ле чок. Байдалывыс мүн-не чүгээр. Суму чагыргазы, совхоз дирекциязы биске кичээңгейни салып турар. Бараан-сарааның өртек-үнези хүн бүрүде өзүп турары, оор-сук, кем-херек үүлгедиглери көвүдээш, бисти, кырганнарны, кончуг дүвүредип турар. Тыва Республиканың Президентизиниң оор-сукка, аар кем-херекке удур үнген чарлыктарын амыдыралга боттанзырары чугула. Оон бис улуг магадылалды манап турар бис.

Даваа ОНДАР.
Күш-ажылдың хоочуну.

Хүннүң МЕДЭЭЛЕРИ

ХӨМҮШ-ДАШЧЫЛАРДА

Тыва Республиканың Үлетпүр, энергетика, транспорт болгаш харылзаа яамызының секретариадының удуртукчузу Д. Д. Бегзинниң дыңнадып турарын ёзугаар алырга, республиканың хөмүр-даш тывыкчылары Шагаа бүдүүзүнде эки ажылдаан. Чижээлээрге, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайының коллективи Кызылдың чылыг, энергия төвүнче (ЧЭТ) 1090 тонна хөмүр-дашты чүдүрүп чорутканы. Республиканың одаар чүүл сайгарар черинче — 970, Шагаан-Арыгның ЧЭТ-че — 228, Хову-Аксыынче 72 тонна хөмүр-дашты чорудуп берген.

СУГНУҢ ИЗИИ 102 ГРАДУС

Кызылдың ЧЭТ-те бо хүннерде 6 котел доктаамал ажылдап турар. Хереглекчилерже чорудуп турар изиг сугнуң температуразы 102 градус.

АК-ДОВУРАКТЫҢ ЧЭТ-ТЕ

Ында 3, 4, 5 дугаар котелдар доктаамал, үрелиишкин чок ажылдап турар. Хереглекчилерже дамчыдып турар сугнуң изии өй-тап.

27 АВТОБУС — ОРУКТА

Кызылдың пассажирлер АТБ-зинде Шагаа бүдүүзүнде 27 автобус чоннуң аргыжылга оруунда чоруп турар. Кожууннар аразының автобустары расписание ёзугаар үнүп турар.

АРТ КЫРЫНДА

Саян артының кырында оруктуң байдалы эки. Арт ажыр аргыжылга кылып, чүък сөөртүп турар техникага кывар-чаар материалдар четчип турар. Ынчалза-даа арт кырында агаарның температуразы — 44-46 градус чедип турар.

ХУУЗУНДА ИСТЕЛГЕ

● Чаа чүүл ●

Шагаан-Арыг хоорайда «Истекчи» хуу бот-тускайлаң истелге, камгалал чери эрткен чылдың июнь айдан эгелеп ажылдап эгелээн. Ону милицияның халажылгада майору А. М. Кызыл-оол удуртуп турар. Ооң-биле «Улуг-Хем» солуннуң корреспондентизи Валентина Артына интервью кылгаш, «Шынның» номчукчуларынга бараалгаткан.

— Моон мурнунда кожуунга турбаан, харын-даа бүгү Тывада безин ховар истелге черин тургузуп алган-дыр силер. Болуңарның ажылыңар дугайында чугаалап бериңерем Алдын-оол Монгушович.

— Амы-хуула истекчи дээрге кем-херек үүлгедикчилерни сойгалап илередиринге делегей практиказынга багай эвес түңнелдерин көргүскен чүүл болур. Ындыг кижилер дугайында тоолчургу чугаалар-даа бар болгай. Бистер колдуунда хамаатыларның дилээн ёзугаар, истелгени чорудар ужурлуг бис. Истелгениң түңнелдерин кожууннуң иштики херектер килдизинге киирер апаар. Ол ышкаш, херек болза, хамаатыларның бот-камгалакчылары-даа боор болур. Кыжаныкчыларны истеп сүрүп, кымның буруулуун тывары база хамааржыр. Кол ажылывыс — хамаатыларның мал-маганын, эт-хөреңгизин камгалаары, оорларга удур демиселди күштелдирери.

— Суд черинче истеп дооскан херектериңерни киирер эргеңер бар бе?

— Иштики херектер килдизиниң болгаш прокуратураның истеп турар херектеринге хамаарышкан чүүлдерни суд органнарынга киирер эргевис чок. Истелге бүрүзү кем-херек үүлгедиишкини-биле холбашкан болур. Ынчангаш бистиң дооскан истелгевис чүгле шагдаа, прокуратура дамчыштыр суд черинге чедип болур. Ол органнар эрге-хоойлуну камгалап турар болгай.

— Акша-шалыңыңар, киирип алыр орулгаңар...

— Шалыңывыс чок ийин. Киирип алган орулгадан хамааржыр. Хоойлу ёзугаар тускай камгалалдыг бис. Хоорай чагыргазы-биле дугурушкаш тургускан чер болгай. Ыңай-бээр истелге кылып чоруурувуста, херектиң ээзи тариф ёзугаар орук, чурттаар оран-сава, аъш-чем дээн ышкаш чүүлдерге шүүделди төлээр апаар. Ол ышкаш кандыг-бир хамааты оран-бажыңын карактадып каан болза, дугуржулга ёзугаар, хөлезинин баш удур бээр апаар. Ажыы-биле чугаалаарга, ачы-дуза чедирилгези өртектиг боор турар.

— Ажылдакчыларыңар хөй бе? Моон соңгааргы сорулгаңар кандыгыл?

— Ам дээрезинде үш кижи ажылдап тур бис. Шуптузу арга-дуржулгазы бедик юристер. Ам-даа кижилерни хүлээп ап болур бис. Юристер болза улам эки. Спортчу аныяк оолдар база ажырбас. Сорулгавыс — хамаатыларның хомудалдарын өй-шаанда хандырып бээри, истелге, камгалал ажылдарын улам калбартыры.

— Амы-хуула бодалыңар...

— Тыва Республиканың девискээринге «Истекчи» хевирлиг черлерни хөйү-биле тургузары чугула деп бодаар мен. Көрүңер даан: кем-херек үүлгедиишкиннери көвүдээн, шагдаа, прокуратура органнары күш четпейн турар. Оларга дуза-дөмек-даа болгай-ла.

— Тайылбыр бергениңер дээш четтирдим.

Бистиң корр.

Малчынга сөс

БАЛГАЗЫННЫҢ МАГАЛЫЫН!

Мен бөдүүн малчын кижи солунче чагаа-хараа-даа бижип чорбаан мен. Бир-ле дугаар бижиир деп шиитпирлеп алганым бо. Чүге бижий бердиң дээр болза, шынап-ла, Балгазынның малчыннарының магалыг амыдыралын караам-биле көрүп, бодум база аңаа хамаарылгалыг болгаш бижип олурарым бо.

Мээң бодум ниити ажыл стажым 41 чыл. Оон 27-зин тракторисеп, 14-үн малчыннап келдим. 1954 чылдан эгелеп трактористедим. Төрээн черим «Шекпээр» совхозу-ла болгай. 1981 чылдан эгелеп мал ажылынче шилчидим. Инек кадарып эгеледим. Ооң соонда өг-бүлем аайы-биле Каа-Хем районга көжүп келдим, ол дээрге 1989 чыл-дыр. Баштай «Совет Тыва» инек малдап, бызаа ажаажып турганым ол.

Ам Балгазында малчыннап тур мен. Аңаа малчыннап ажылдаа-ла үш чылдың нүүрүн көөр деп келдим. Мээң кадарып турар хойларым төрүвес хунан хойлар. Ниити бажы 565.

Каа-Хем кожууннуң чайгы одар-белчиири Таңдыга көөрде элээн делгем-дир деп эскердим. Таңдыга чайын чаңгыс чайлагга олуруп алгаш, ол-ла хевээр чайлаар сен. А Каа-Хемге чайгы семиртилге үезинде каш-даа катап хонаш солуп болур. Ынчангаш аңаа чайгы үеде хойнуң семиртилгези эки болуру чугаажок.

Балгазынның малчыннарын магалыг чаагай, мактаалдыг сөстер-биле адаар дээним чүүлдерже кириптээли. Мында эң-не онза чүве, кышкы үеде хойну тургузу азыраарында. Чүге дизе мында мал чеми четчир, харын-даа ийи чылдың курлавырлары бар. Мен маңаа бир дугаар кыштап тургаш, орукту аштап, хойну кыжын одарладып үндүрер деп баарымга, мени харын-даа шоодар хевирлиг болганнар. Бо совхозта мал чемин кажан-даа үзүктелдирбес, үзүктелдирер хамаанчок, артыкка эккеп сөөртүп каар. Мен маңаа мындыг таварылганы киирип көрейн. Беш ай төнчүледир, сиген-ширбиништи, чарбаны эндерре сөөрткеш туруп берген. Ам удавас чайлагже көжер-ле болгай, хайыраан чем ээн кыштагга чыдып калыр эвес дээш, сөөлгү эккелген бир машина чарбадан ойталаан мен.

Хандырылга четчир

Ол ышкаш малчыннарның боттарының хандырылгазы мырыңай магалыг-дыр. Малчыннарга 4 шоодай далганны, 1 шоодай чигирни, малчын бүрүзүнге боттарының малын, хаванның азыразын дээш 3 тонна чарбаны халаска берип каар-дыр. Неделяның среда санында-ла совхозтуң бодунуң пекарнязындан хлебти сөөртүп эккээр. Оон өртээ чүгле 250 рубль. Хлебтен аңгыда далган, чигир шупту халас болдур эвеспе.

Ол ышкаш үлетпүр бараанарын Иркутск хоорайдан сөөртүп эккелгеш, чиик өртекке садып турары магалыг. Чижээ, мен чоокта чаа эр кышкы майыктаашты 60 муң-биле, өг иштиниң хереглээн кышкы сапожканы 80 муң рубль-биле алгылавыс. Аңаа садыгларда ол идиктерниң өртээн каш боор турарын номчукчулар билир-ле болгай. 180—200 муң-биле чугаалажыр апаар. Ам харын оон-даа көвүдээн боор ийин оң. Кым билир, бо кижиде садыг-магазин кезип чоруур чай бар эвес.

Совхозтуң дирекциязы ай санында акша-шалын база үзүктелдирбес-тир. Бисте төрүүр хой кадарчылары нелээ 500 муң ажыг, а төрүвес хойнуң кадарчылары 300 муң акшаны ап турар-дыр.

Ынчангаш түңнелинде чүнү чугаалап болурул? Бирээде, бо дээрге ажыл-агыйның удуртукчузу Иван Васильевич Чучевтиң сагынгыр, тывынгыр, боттарының ажылчыннары дээш үргүлчү сагыш човап чоруурунда. Бодап-даа көрүңер даан — Бир эвес ада-ие төлептиг болур болза, ажы-төлү база-ла ындыг болур. Мээң башкы уруум мынчаар чугаалап олурар чүве ийин. Башкы кижи өөреникчилеринге кандыг хамаарылгалыг болдур, олар база шак ындыг болур. Ол кончуг шын деп бодаар мен. Ынчангаш Иван Васильевич биске ол хире сагыш човап, уйгу-чыдын чок хөделип турда, бистер малчыннар, база шак ынчаар харылаар ужурлуг бис.

Анай-оол ООРЖАК.
«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң малчыны.

Төрээн черинге эргелен

ХҮҮРЕКТИГНИҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

Ол чайын ачам суг Үстүү-Ишкинниң Хүүректиг деп черге чайлаар дээш кезек өглер-биле кады көжүп чеде берген чүве. Ол шагда Хүүректигниң турум чурттакчылары колдуунда-ла чок чыгы турган боор, эвээш аалдар бар чер чораан.

Ам бодап чорууурга, ынчан кайгамчыктыг-ла чаагай үе-шаг турган-дыр. Оът-сиген четчи берген, Хүүректиг иштиниң ногаан шыктарында чаа чазылган чечекчимистиң кандызын чок дээр боор: эрээн-шокар чүве-ле болгай. Хүн эдерер кызылзымаар сарыг өңнүг чечектерниң улуг чаагайын чүү дээр боор.

Чайгы шагда Хүүректигниң агаары онза-ла оран ийин, кижи бүрүзү-ле хүлүмзүрүп чораан дег апаар чер-ле болгай.

— Бо черни чүге Хүүректиг деп адаан ыл, ачай — деп, бир катап айтырган мен.

— Шаг-төөгүде, чайын, хек эдип турар үеде хар чаапкан, ашак кижи хоюнуң чадагай кажаазының иштинге чагган харны бөле эшкеш, оваа хар кырынга хүүрээн шанчып каарга, ооң кырынга хек эткеш барган. Бо черниң ады оон укталган дээр чүве, оглум — деп харыылады. Чогум херек кырында ол та канчаар тывылган турган чүве — ону кижи билир эвес аан.

Хүүректигниң ай-безиниң, кат-чимизиниң элбээн чүге деңнээр боор. Ынчан бистер, бичии балдыр-бээжектер, безин ай, бести хөнүүвүс калдыр чип алгаш, эңдере казып эккээр турдувус. Авам ону сугга арылдыр чунчуп, удаазынга дискеш, хаалар баштарынга кадыр аскылап каар — ак-айыраң апарган тургулаар чүве. Бистерниң чайладыр казып эккен турган безивисти кадыргаш урарга, тулуптай союп каан бызаа кежи алгы хапты дола берген турар чүве ийин. Авам ону «күзүн далганнаа, чөкпекке холуур мен» — деп орар чүве.

Үүргене тапывас тыва кижи ховар-ла боор, чамдык хоорай аныяктары тапывас-даа бооруп чадавас. Хүүректигниң үүргенези быжа бергенде, тарып каан чүве дег, шөл-шөлү-биле кызыл-хоор кылдыр чаптыла берген, салгын аайы-биле бырлаңайп-дыр чалгып турар чүве-ле болгай. Чамдык чаъстыг чылдарда Эрзиниң ховуларынга аза-огу база ынчаар үнер чер чүве. Үүргениниң бажын ууштап алгаш, пашка хооргаш, далганнааш, өреме-биле холуп чиирге, дыка-ла чаагай боор чүве. Чылыг, чырык, өл-шык четчир, агаар-бойдус арыг турган эки шагда чүү-даа чүве элбек турган-дыр эвеспе, дыт безин чигирлиг турганын сактыр-дыр мен. Билбес кижилер бүзүревес болбайн аан, дыт будуунуң чиирбейлериниң бажы хыраалай бөргеп чүве дег агара берген тургулаар. Ону чылгап, сорарга хоюг чигир дег амданныг боор чүве болбазыкпе.

Ол шагда хектиң элбээн ам магадап чоруур-дур мен: эде бергенде, маргышкан чүве дег, чарыштырып-ла турар боор чүве-ле болгай. Эдерге-ле хек, базарга-ла көк — деп чүвени ёзулуг-ла Хүүректигден көөр турган чүве.

Хектер-куштар эдип турар,
Хевис ышкаш коктуг-шыктыг...

Ол ырыны дыңнаанымда шаандакы Хүүректиг караамга көстүп кээр ийин.

Арыг агаар-бойдустуң, чаагай үнген сүүзүннүг ногаан оът-сигенниң, чечекчимистиң ачы-авыралында өглерниң сүт-саанының элбээн чүү дээр боор, сава-сапганың чедишпезинден инек-малын саарда ийи чедир эдирип турбас, чүгле чаңгыс эдирип саап турган чүве ыйнаан ол.

Өг бүрүзү арга кыдыында хойтпак тигер (хайындырар) девээлерлиг, ында хойтпак тигер пажы, чылапчазы, шууруушу белен тургулаар. Аңаа хүннүң-не эртенги сериинде өг бүрүзү хойтпаан тиккеш, кежээ хайындырып каан хоюган сүдүнүң өремезин союп алгаш, быштак базарын аңгылааш, хойтпаанче кудуптар, чаа сагган сүдүнден шөөр быштак кылырынга таарыштыр арттырын алгаш, хайындыргаш, өремелеп каар. Тиккен хойтпаның божазын таарга куткаш, сарыг-суу шүүрелип ага бээр кылдыр азып каар. Сарыг-суу төндүр сарыгып аккаш, арткан божазының хоюун ааржы кылдыр кургадып чадып аар. Чайгы өглерге ол ажыл хүннүң-не катаптап-ла турар боор чүве.

Өг бүрүзү хүннүң-не хойтпак тигер чүве болганда, арага өг бүрүзүнде доктаамал турары албан болгай. Ол хиреде эзирик кижи шоолуг көстүр эвес, өглерниң каш кырганнары кежээлерде бичии ижер, чогум хүндүс олар алгы-кежин божалаан, боттарывыс эскербес-даа — пат-ла чаңчыга бергенивис ол ыйнаан. Ында-хаая аваларывыс өреме, саржаг-биле чаггаш, чуп бээр турган чүве.

Күс тыныжы кирип, сериндей бергенде, шынааже көжүп кирер дижи бергеннер. Мандан-Хүнду кырган-ачам аът коштап алгаш, мыйырактаар дээш чоруткан чүве, чаңгыс-ла хонганда ийи барбаны чүдүрүп алган чедип келген. «Күскелер тыртынчызынга таваржы бердим» — деп органын дыңнаан мен. Оозун сугга чунчуп, пашка хооргаш, далганнааш, биске чиртип турган. Мыйырак далганы сүттүг, чигирзиг-даа ышкаш, дыка чаагай амданныг боор ааржы, курудун кадырып ажаашкаш, өреме, чөкпээн хайындырышкан, ажы-төлүнүң уруг-дарыын азыраашкан — боттарының шаа-биле бир-ле чүвени кылган орар боор чүве ийин.

Аңаа чайлаан аалдарның чонунуң найыралдыын ынчан бичии бодум безин эскерер турдум. Авам эртеп турган, мал-маганын саап, башкарып үндүрүпкеш, чаа сагган хоюнуң сүдү-биле сүттээн сарыг шайын хайындырып, эскеш, баскан, шөйген быштаан тавактарга кескилеп салгаш, кырындан хайындырган сүдүнүң чаа сойган өремезин-биле чонай салгылап белеткээш, кады кожа өглерниң ээлерин «авам шай ижиңер дидир» — деп чалагылап эккел, оглум — дээш, мени маңнадыптар. Чүгле авам сугга шайлааш, соксаарлар эвес, өг бүрүзү бот-боттарын шайлаарынче чалажып, улажы бээрлер эвейикпе.

Тоорук ак-сай чеде бергенде бистерниң, балдыр-бээжектерниң, кол ажылывыс хой кадарбышаан, тоорук таар бис. Адыштарывыс, аастарывыс тоорук чүтүнге чылбак кара апаргылаан, оңу чораан.

Үүргенези кызыл-хоор чаттыла бээр

Кырган-ачам эккелген мыйыраан өг бүрүзүнге кочал-кочал кылдыр үлегилеп берген. Мыйыракты аштап, чуггаш, кургаткаш, далган кылдыр соктап алгаш, мүнге каап ижерге, дыка эки, эм болур чүве дижир чораан ийин.

— Мыйыракты кайыын казып аар чүвел, кырган-ачай? — деп айтырарымга:

— Мыйырак дээрге, үүргенениң дазылы-дыр, оглум. Үүргене дөзүнден казып аар чүве — дээр.

Ачам суг колдуунда-ла Ак, Хемчик аразының алаактарынга кыштап чораан. Чазаар, күзээр чери Чес-Булуң бажы, Хөл-Өөжүнүң аксы. Оон ыравас улус. Чогум чайын Сүт-Хөл кыдыынче чайлаглаар. Сүт-Хөл кыдыынга хойлуг аалдар үр туруп шыдавас чер, үргүлчү чаъс чаар, өл-шыгы улуг болгаш чээрби шаа хонарга-ла экизи ол.

Алдан ажыг чылдар бурунгаар ачамның сугнуң чаңгыс чайын чайлааны Хүүректигниң хүлүмзүрүү — бүгү назынымда уттундурбас.

Аваа МОНГУШ.

Тиилелгениң 50 чылынга уткуштур

КОМИССАРНЫҢ САКТЫЫШКЫНЫ

Моңгуш Данзынович Байсклан бодунуң дайынчы эштери-биле дайындан ээп келгеш, ТАРН Төп Комитединиң онза килдизин эргелекчилээн. Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң составынга кирген соонда, ол СЭКП обкомунуң сектор эргелекчилээн.

Ол 1945 чылдан 1961 чылга чедир Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Сүт-Хөл кожууннарга шериг комиссарлап ажылдаан. Майор эргелиг турган, халажылгаже үнген. Ооң соонда чылдарда Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем кожууннарның «Чыраа-Бажы», «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарга профэвилелдерниң ажылчын комитеттеринге ажылдаан.

Моңгуш Данзынович Байсклан Кызыл Тук орден, «Ада-чурттуң дайыны» орденниң II чергези-биле ийи удаа, «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль, ТАР-ның Республика ордени, В. И. Ленинниң юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» болгаш «Гитлержи Германияны чылча шапканы дээш» медальдарның эдилекчизи.

Ол 1930 чылдан бээр нам кежигүнү. Бо каш одуругларның автору Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң пропаганда килдизинге ажылдап турган үезинде, «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп дамчыдылганы ай санында доктаамал кылып турган. Ук дамчыдылгага Моңгуш Данзынович чаңгыс эвес удаа киришкен. Хууда архив материалын ажып олурарымга, комиссарны бир дамчыдылгага киришкен сөзүглели бүрүн арткан болду.

Ам ооң ынчангы чугаазының сөс тургузуун-даа өскертпейн номчукчуларга бараалгаттым.

• • •

АДЫВЫСТЫ СЫКПААН БИС

— 1943 чылдың сентябрь 1-де, Кызылдың Ленин кудумчузунга, Чазак бажыңының мурнунга, ийиги тыва эки турачылар отрядын (биргизи май 20-де он бир танкисти) үдээри-биле чон чыглып келген. Аңаа чүве чугаалаан нам, чазактың удуртукчулары, хөй-ниити организацияларының төлээлери «ССРЭ-ни эрес-маадырлыг камгалаңар. Немец-фашистиг эжелекчилерниң дээп өттүр чылча шавыңар! Тываның алдар-адын сыкпаңар» деп чагыг сөстерин биске берип турганнар. Орукка дыка-ла үр болдувус. Баштай Муром хоорайга шериг-тактиктиг өөредилгени эки эртивис. Дайынга белеткелдерни аңаа эртивис. Чээрби ажыг хонук иштинде бар-ла шаавыс-биле өөрендивис. Октябрьның 4-те бистиң отрядывысты Владимир областың Ковров хоорайынче чорудупкан. Ол хоорайга бисти аъттыг шеригниң курлавырларында ийиги полктуң составынга хүлээп алган. Аңаа база-ла совет шеригниң боо-чепсээн болгаш аъттыг шеригниң тактиказын өөренген бис. Өөредилге үезинде эвээш эвес берге чүүлдерге таваржып турдувус. Тыва эки турачы оолдар, кыстар ол бүгү бергелерни шыдажып эртип, шериг өөредилгелерин багай эвес шиңгээдип алганнар. Орус дылды шоолуг билбес-даа болзувусса, херек кырында көргүскен чүүлдерни катаптап тургаш өөренип алдывыс. 1943 чылдың ноябрь 19-та Москвадан генерал-полковник О. И. Городников бистиң отрядывыска келгеш, бистиң дайынчы белеткеливисти хынап көргеш, «эки-дир» деп үнелелди бергеш, мурнуку одуругже киирип, фронтуже чорууруп чопшээрээн.

Отрядтың командирин, комиссарын тодарадып тургускан соонда, комиссар кижиге меңээ улуг ажыл онаашкан. Тыва эки турачыларның нам эге организациязын тургузуп, бюро кежигүннерин соңгууру негеттинип келген. Ынчангаш 1943 чылдың ноябрь 27-де намның бүгү кежигүннериниң хуралын кылдывыс. Ботботтарывысты эки билчир болгаш бюро кежигүннеринге эң-не төлептиглерни болгаш дидимнерни шилип алырын чугаалажып, хуралга тургускан айтырыгларны чөптүг шиитпирлээри-биле нам кежигүннери дорт болгаш тодаргай санал-оналдарын бергеннер. Нам хуралынга 186 кижи олурушкан чүве. Нам кежигүннериниң саналынга үндезилээш, бюро кежигүннерин 7 кижи составтыг соңгаан.

Бюро кежигүннеринге дараазында эштерни соңгаан: эки турачыларның аъттыг шериг отрядының командири капитан Кечил-оол, старшина Салчак Тежээкей, улуг сержант Доңгак Белеккей, улуг лейтенант Моңгуш Сат, аңаа дайынчы Дыртык-оол, сержант Севил база мени (Байсклан) оларны соңгаан. Бүгү нам кежигүннериниң хуралының соонда бюро кежигүннерин арттыргаш, кижи бүрүзүнүң бедик моральдыг, шынарлыг болуруп, дайынчыларның мурнунга быжыг туруштуун, дайын үезинде үлегерлиг болуруп чугаалааш, кижи бүрүзүнге харылаар ажылын хувааган. Социалистиг күрүнени камгалаары кижи бүрүзүнүң хүндүлүг хүлээлгези турган.

1943 чылдың декабрь 7-де бистиң отрядывыс Смоленск областың девискээринге Морозов аттыг 8-ки гвардейжи аъттыг шериг дивизиязынга немелде күш кылдыр келген. Ук дивизияның Кубань—Кара далайның 31-ги гвардейжи аъттыг шериг полугу тыва эки турачыларны бодунуң составынга 4-кү эскадрон кылдыр байырлыг байдалга хүлээп алган.

Ук полк Снегиревка суурнуң чанынга турган. Аңаа чеде бергеш, Дон казактарын-даа, украиннерни-даа, белорустарны-даа — хөй-хөй нация улустарның төлээлекчилерин көрүп, езулуг интернационалчы шериглер болганывысты черле утпас бис. Дайын үезинде сөөк-язы ылгаар деп черле чок. Бистиң көөр хөңнүвүс чок турган улус Гитлерниң шерии чүве. Бисти, дайынчыларны, чаңгыс кижиниң ажы-төлдери дег, найыралдаштырганы дайзынны чылча базарынга улуг күш болган.

Бистиң отрядывысты байырлыг байдалга хүлээп ап тура, дивизия командири гвардейжи полковник (удавайн генерал-майор болган) Павлов, ооң политика талазы-биле оралакчызы, гвардейжи полковник Нитавщиков олар чылыг сөстерни чугаалап, быжыг туруштуг, бир демниг болуп, фашизмни узуткаар дээш сөстери сагыжымга мөңгези-биле арткан.

Ол черге дөрт хүн иштинде дайынчы, тактиктиг өөредилгени эрткеш, эки диртип, бедик үнелелди алдывыс. Ол өөредилгелерге аъттанырындан эгелээш, халдып чораш, дайзынны часпас адарын өөренген бис.

Генерал-лейтенант Соколовтуң командылаан аъттыг шериг каттыжыышкыны (6-гы аъттыг шериг корпузу) Николаевск областың Снегиревка суурун Украин болгаш Белорус ССРЭ-лер девискээрин тавартыр, Чарторийниң тулаа-малгаштыг арга-эзимин эртип, аъттыг шеригниң төөгүзүнге таварышпаан, 1200 ажыг километр орук чок черни кыштың чыккылама соогунда шыдажып эрткенивисти кым уттур боор.

Ындыг берге үелерде дайынчыларның мөзү-шынары ылап-ла көстүп кээр чораан. Мындыг берге үеде дайынчылар ортузунга политкижизидилгелиг ажылдарны чүгле мен эвес, а харын бюро кежигүннери доктаамал чорудуп турганнар. Эң-не баштайгы тулчуушкун 1944 чылдың январьның 30-де болган. Ажыы-биле чугаалаарга, эки тура-биле өлүмче тулчуп кирип турганывысты кижи бүрүзү билир турган бис. Комиссар кижи болганымда, дайынчыларның сеткил-хөөнүн көдүрүп, атакаже баштаар турдум. Дайзынның чакпыыл огундан балыгланып турзумза-даа, дайын шөлүнден үнмээн мен. Командир Кечил-оол-даа, мен-даа аъттыг эскадронуң дайынчыларын сырый эвилелден, эрес-дидим чоруувусту көргүскен-даа бис. Кажан Деражно суурнуң чурттакчыларын дайзындан хостаар дээш демиселге дайзынның чадаг шериг батальону дыка-ла улуг күш-биле удурланганнар. Аңаа фашистерниң 150 ажыг дайынчыларын болгаш офицерлерин узуткаан бис.

Дириг кижини өлүрүп деп чүвени эң-не баштай аңаа көргенивис ол. Деражноу хостаанывыс соонда, командир Кечил-оол-биле иелээ отрядывыс дайынчыларын опчаладывыс. Бистен чидириг база хөй болган. Чүвениң ужуруун чугаалап, дайынчыларывыстың хөй-аъдын сөс-домак-биле көдүрүп турдувус.

Дайынчы эштерниң сеткил-сагыжын улам көдүрери-биле чамдык дайынчыларны нам кежигүнүнге кирип ап-даа чордувус. Оюн Сотпа, Салчак Байыр, Ховалыг Бичен, Тулуш Мезил-оол, Полина Оюн болгаш өскелерни-даа бюро кежигүннери Кечил-оол, мен, Белеккей Сат, Севил, Дыртык-оол, Тежээкей бистер боттарывыс характеристиканы берип, боттарывыска хүлээнип алгаш, намга кирип алган бис.

Хөй чидириглиг болганывыс чажыт эвес. Дайын дайын-на болгай. Ынчалза-даа интернационалчы, эки турачы адывысты сыкпаан бис.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.

ЧАА КЛУБКА СОЛУН КЕЖЭЭ

Кадык-чаагай амыдырал дээш

Кадыкшылганың болгаш элээрлерниң клувун январь 17-де Кызыл хоорайга ажыткан. Аңаа темалыг кежээлерни, ужуражылгаларны эрттирип, арагачыларны эмнээрин организастаар деп буянныг сорулга салдынган. Чаа клубка шагаа бүдүүзүнүң дыштанылга кежээзи болду. Аңаа Кызылда бир дугаарлыг көдээ профтехучилищениң башкылары киришкен.

Ол байырлыг кежээни элээрлер ниитилелиниң даргазы Наталья Тыртык-Кара башкарып эрттирген. Столдарга шагаа чемнерин делгээн. «Бистиң мерген угаанывыстың үнер дөзү — ада-өгбелеривисте, мерген угаанывыстың күжү — ажыл-иштиг чонда» дээн сөстер-биле чугаа эгелээн.

Бүгү Россияның элээр чоруу болгаш кадыкшыл ниитилелиниң Тывада салбыры кадык-чаагай амыдыралды суртаалдаарын күженииштиг үргүлчүлеп турар. Бо чаа ажыткан клуб база-ла шак ындыг ажылды оон-даа делгемчидип чорудар. Ооң ажылынга аңгы-аңгы мергежилдиң кижилерин кириштирер.

Бо үе-шаг чеже-даа берге бол, бо хүннерде үгдерей берген мөзү-шынар, угаан-бодал саңдарааштыкынын болдурбазынче ажылдыг углаары — ниитилелдиң кол сорулгазы болур. Кем-херектер үүлгедиишкиниң болдурбазынче баш бурунгаар суртаал ажылдарын чорударынче аныяк салгалды кириштирери чугула дээрзин кежээниң киржикчилери чугаалап турдулар. Бо шагаа бүдүүзүнүң [illegible] көдээ профтехучилищениң психолог башкызы [illegible] Куулар, элээди аныяктар-биле ажылында эки чүүлдерни чижекке алган. Астролог, психолог Алексей Тэвек Хаван чылының ужур-утказын, Шагаа байырлалының ёзулалдарын, Чер биле Хүнүң аразынга Айның дужуп кээрин, Тываның девискээринге Хаван чылы январь 31-де, даң бажында, эртенгиниң 5 шак 48 минута турда келирин чугаалап берген.

Ол ышкаш училищениң аныяк башкылары Орлан Биче-оол, Татьяна Болаа, ол өөредилге черинге беш чыл болган хоочун башкы Светлана Ондаровна дээш. Ооң өске-даа мастерлер, кижизидикчилер сургуулдары-биле кады Шагаа хүннерин чедиишкиннерлиг уткуп турарын чугаалааннар.

Ол училищеде тергиин эки өөренир оолдар, уруглар бар. Оларның шуптузу быжыг сагылга-чурумнуг-биле онзаланып, башкыларынга мактадып турарлар. Ам удавас трактористер, комбайнерлер, тараажылар, малчыннар, санакчылар, чем кылыкчылары олардан үнер.

Шагааның кижизидилгеге, бурунгулуң чаңчылдарын эгидеринге улуг ужур-дузазын журналист, чогаалчы Чооду Кара-Күске, композитор Кенеш Батый, ном үндүрер черниң редактору Опуштай Баир чугаалап, Шагаа-биле кежээниң киржикчилеринге байыр чедиргеннер. Чооду Кара-Күске кезек када шүлүктей каапкан. Кенеш композитор Шагаа байырлалынга тураскаадып чаа ыры бижээнин дыңнаткан. Ол ырыны радиога дамчыдар. Опуштай Михайловна бо чаа ажытынган клубка белек кылдыр болуушкун редакторлаан номнарын белекке сунган.

Чаңгыс көрүш-биле кижиниң байдалын, ооң аажы-чаңын кайгап билип аптарын, кижиниң эки талаларын дораан тодарадырының талазы-биле сагыш-бодал оюннарын аныяктар ойнааннар. Олар чанында олурган эш-өөрүнге үнелелди бээрин билип алганнар. Ол аразында композитор, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Кенеш Батый Владимир Серен-оол чогаалчының «Кызыл дуңу» деп шүлүүнге бижээн ырызын ырлап күүсетти. Чараш-ла ыры болду.

Чаа ажытынган клубка көдээ профтехучилищениң сургуулдары кээп, Шагаа оюннарын январь 31-де ойнаарлар дээрзин башкылар дыңнатты. «Кадыкшылды камнаңар, ону бир демниг камгалап алыылыңар» деп сүмелеп, чалап турар бо клубка оон өске-даа коллективтер аалдап кээрлер.

Охемчик ОНДАР.

ЧЫЛЫҢАР-БИЛЕ

Көк Ыт чылы төнүп, Хаван чылының моорлап кел чыдары бо. Эртип турар Көк ыт чылы база бир аар, берге чылдарның бирээзи болду, шыдажып эртивис. Бо чылда рыноктуң базымнары ханылап, аъш-чем, идик-хеп, бараан-сараан өртээ хемчээл чок өзүп келгенин караавыс-биле көрүп, ону эгиннеривиске чүктеп эрттирдивис. Агаар-бойдузунуң талазы-биле Көк ыт чылы өөрүшкүлүг эвес уржуктарлыг болганын билир бис. Чайын суггур чаашкын чаап, суг халавы чер-черлерге болуп турду. Барыын кожууннарга кылын хар мал-маган одарларын хөме алган. Бойдустуң чедирген коргаралынга таварышкан көдээниң ажылчыннары ажыл-агыйга шудургу чоруун көргүзүп, чамдык чедиишкиннерни чедип ап шыдадылар-даа.

Уран чүүл болгаш культура ажылдакчыларынга Көк ыт чылы аар чидириглиг чыл болду. Ат-сураглыг чамдык кижилеривисти чидирген бис. Оларның бистерден мөңгези-биле чарлып чорутканнары бүзүреңчиг-даа эвес, харааданчыг-дыр. Ынчалза-даа культура, уран чүүл төрээн чонунга бараан болуп, бурунгаар дидими-биле хөгжүп, чоннуң сагыш-сеткилин сергедип, берге үеде туруштуг черни ээлеп келген.

Бо хонуктарда тос-караавыс тудуп алгаш, дөрт чүкче ак сүдүвүс чажып, чаагай чалбарып, Хаван чылын уткуп алыр бис. Бо чылда кижилер аарыг-аржыктан, хай-бачыттан, айыыл-халаптан, узун оруктардан кичээнип, оваарымчалыг болзуннар деп чөөн чүк улустарының календарында айтып турарын номчудум. Тываның аңгы-аңгы кожууннарында Хаван чылында төрүттүнген улуг-аныяк кижилеринге Шагаа байырын тавыштыр өөрүшкүнү, аас-кежикти, кадыкшылды оларга йөрээр-дир мен.

Чимис КҮЖҮГЕТ.
Бай-Тайга кожуун.

«ТЫВА ХЕВИВИС— НАЦИОНАЛ ЧОРГААРАЛЫВЫС»

«Мындыг чараш, кандыг-даа назылыг кижи кедип алырга аян кире бээр чыгы. Хураган кежи тоннарывысты, бөрттеривисти, идиктеривисти, каасталгаларывысты чүге-ле кетпейн чораан улус боор бис» дээн бодал хөгжүм-шии театрынга болуп эрткен хоорай конкурузунга төрүттүнүп келбес аргажок.

Сценаже үнүп кээп турган бичии чаш-даа, элээди-даа, назыны дөгүй берген-даа киржикчилерни көөрге, чаъс соонда үнген чечээш-ле, өң-баазын. Эр-даа, кыс-даа кижиниң кеткен хевиниң угулзазы, өңү-биле безин ылгалдыг дээрзин конкурс киржикчилерин таныштырып турганы бир онза, аянныг кылдыр көзүлдү. Ылангыя Кызылдың 9 дугаар школазында күш-ажыл башкызы Дайнаа Зодч башкының кылган ажылдарын көрүп ора, езулуг тыва чоргаарал, сагыш-сеткил хайныышкыны чайгаар херек долуп, харын-даа эстип чиде бербээн чон-дур бис. тыва национал хевивис өң-чүзүн аайы-биле дилептип, кедип чорууруувус бурунгаар улуг базым-дыр дээрзин бодавас аргажок. Эр улустуң курунга астып алыр боошкуну безин хөй утканы, хүндүткелди илередип турарын кижи хөйү-биле билип алыр болду. Шаандакы 16 векте урянхайларның, херектерниң, түметтерниң хептерин ам чонга көргүзүп, танцы-самга ажыглап турарывыс дээрге, бурунгу ада-өгбелеривистиң чурт-чонаштарынче дедир эглип, оларны төөгүге арттырып турарывыс ол.

Каас-чараш-ла болуңар!

Конкурс-көрүлдениң бирги черже үнген тиилекчизи Марта Сиянбильдин «Өг-бүле» деп темалыг авазынга—кызыл-хүрең, ачазынга — аяк хээлиг, көк, оглунга — ногаан, уруунга — ак өңнүг тоннарны назы-харынга таарыштырган угулзалап кылганы көрүкчүлерни хөй-аът кииприп, тыва хевивистиң солаңгы дег өң-баазынын магадаткан. Сөөлгү үеде тывалар чаагай чаңчылдарывыс-биле кады тыва хевивисти аныяктарның, ылангыя аныяк өг-бүлелерниң боттарынга болгаш уруг-дарыынга кедирип, ону байырлал хеви кылдыр доктаадып ап, хүндүлеп чорууруң кудумчуга-даа, хөй-ниити черлеринге-даа бо-ла эскерип болур. Бөгүн Шагаа байырлалында даштын хураган кежи негей тоннарлыг, а театр, клубтарда чыыштарда торгу тоннар кеткилээннерни, оларның чаражын магадавас аргажок. Бо конкурска артист Конгар-оол Ондарның өг-бүлезиниң, бичии 3 харлыг Түметтиң сценага карак чажып бадырып турда-даа, ачазының даарап берген тонун, идиин чараш кылдыр көргүскенин, культураның хоочуну К. Ч. Сагдының уруунуң уруу он харлыг Геляның кырган-авазының даарап берген тыва тонун бараалгадып «карактары сыгыр-сыгыр тыва чонум» деп кырган-авазының бижээни тыва чонунга чоргааралдыг сөстерин сөңнеп турганы, журналист Лидия Иргиттиң тыва тоннарны аргаанын, Ынаалайның хураган кежи тонун, херектээжин көргеш, шынап-ла, тыва чонумга чоргаарланмас, езулуг тыва чаңчылдарже эглип келгенивиске өөрүвес аргам чок болду.

Бистиң Республикавыста хөй национал чон чурттап турар болганда, чон бүрүзүнүң национал хеви бистерге солун болуру чугаажок. Маңаа орус улустуң аңгы-аңгы губернияларының хептерин онза кылдыр бараалгатканы дээш, уругларның «Октай» ансамбли ийиги черже үнүп, «Шарп» видеомагнитофон-биле шаңнаткан. Коми улустуң национал хевин амгы үеге таарыштыр кылганы дээш М. Багай-оол база шаңналдыг черже үнген.

Шагаа бүдүүзүнде болуп эрткен конкурска «Марглен» фирманың мастер-модельерлери онза чараш хептерни чонга сонуургаткан. Оларның даараан өң-баазын тыва тоннарын, амгы үениң каас-чараш костюмнерин бөгүн тыва улустуң байырлалы Шагаа үезинде кедип алган чагыш алыкчыларның сагыш-сеткилинде өөрүшкү чайнаан дээрзи билдингир. Болунга таарыжыр хепти кедип алырга, херек ажык, кымдан артык чараш апарган ышкаш сагындырар болгай.

Конкурс-көрүлдени түңнеп тура, жюри кежигүнү, чогаалчы К.-Э. К. Кудажы «Тыва хевивис — тыва чоргааралывыс-тыр» дээнинде хөй-ле бодал сиңниккен. Шынап-ла, национал тыва хевивисти кедип, чаагай чаңчылдарывысты сагып чорууулуңар, чонум.

Чаа үнген Хаван чылында өг-бүле бүрүзүнге тыва хептер дааранып, улус-чонувус каас-чараш-ла болзунам!

Светлана МОНГУШ.

◆ Башкының арга-дуржулгазы

БОЙДУС-БИЛЕ ЧОЛУГУУШКУН

Шагаа — бойдус-биле чолугуушкун азы оран-тандызы-биле кижиниң чолукшууру. Ол — сүзүглелдиң байырлалы, Аал өг-бүлениң байырлалы. Улустуң чогаалчызы К. Кудажының эткин үезинде сынның чүгле кара чаңгыс үнүн дыңнап аар дээш, тайга-тандыже базып үнүп каар кижилер дугайында бижип турары таварылга эвес. Ол—бойдузунга чүдүлгези сүзүглелдиг кижилер-дир. Якут улустуң «Ысыах» дээр байырлалында чылгы баштының аскырның база кулуннуг бениң эртенги хүн дээп кээри билек, чүгле чаңгыс ораны каантарып көрүп, дыңнап аар дээш кара даң бажындан хөй чүс кижиниң шак-шагы-биле кээр онза

Сүзүглелдиң байырлалы

ындыг сүзүглели бар. Амыдыралдың, бойдустуң оттуушкунунуң хензиг када илерей каантар үезин көрүп, дыңнап аар дээш кайы хире сундугуп сүзүглээр-дир.

А бистиң Шаагаавыста ындыг сүзүглел чок бе? Бар. Ол дээрге Шагааның саңы-дыр. Шагааның бүгү-ле ёзулалында саң эң кол черни ээлеп турар. Ол дээрге, Шагааның эгези, бажы, дээди чадазы, өзээ — эң-не сүзүглелдиг кезээ. Чогум-на ооң ужун шаандагы улустуң чаңгыс чүгле саң одаан үнген хүн-биле деңге кыпсырын көрүп аар дээш, оон-биле холбашкан кижи сеткилинге, кижиниң салым-хуузунга сүзүглелдиг ёзулалдарга боду киржир дээш сергектенип-секперенип, Шагаа саңынче үнериниң ужуру-даа ол. Чүге дизе ыя ол хензиг үеде кижиниң сеткилинге чырыш кынган күзелдиң бүдеринге чаагай от, магадылал ынчаар төрүттүнер. Ол чырык күзелди саң сүзүглээн кижи ак сүт чажыы-биле, йөрээл-чалбарыглары-биле улам быжыглаар. Ак пөс-биле каастаан ак талды тургузар. Ак чаламага дадаазынны баглаары «күзээн күзелим бүдер болзун» деп магадылап каары-дыр (Чап Чүльдүмнүү-биле). Ооң соонда улуг назылыглар саң салыр. Чээрген-биле чалбыыштадыр кыпсыр, үс-чагны сүүледир кудар. Эъттиң эң хүндүлүүн: төш, чарынны, аъш-чемниң дээжизин, артышты база одунче салыр. Кажан ол-ла бүгү ажылдарын кылып доосканын соонда, чажыг чажып, йөрээл-чалбарыглар кылыр.

Кандыг йөрээл салырын кижи бүрүзү боду билир, ону ыяап сеткил-сагыжындан чалбарыыр, йөрээл кылыр. Чижээ:

Чеди Сылдызым, Долаан Бурганым, өршээ!
Черден өрү сүдүм өргүүйн!
Авыралдыг Алтай-Тандым
Аржаан, ак шай чажыым чажайн!
Акы-дуңма, ажы-төлге
Аас-кежиин дилеп тур мен.
Ханаа-думаа өршээп эртсин,
Хай-бачыт чайлап чорзун,
Бак чүве барзын,
Эки чүве ээлзин!
Мал-маганым онча болзун,
Эргим чонум менди болзун!
Өршээ, Хайыракан.

Чажыгны оран-тандызын чаңгыстап адап тургаш, доозазынга өргүүр.

Долаан Бурганым, өршээ!
Тос долгай таңдым, өршээ!
Өрү Шолбаным, өршээ!
Айым, Хүнүм,
Аяс-чырык сүлде Дээрим, өршээ!

Аржаан суглуг хемнерим, өршээ!

Алдын-мөңгүн
Аңныг-мешиг тайга-таңдым, өршээ!
Хөлегелиг Таңдым, өршээ!
Хөлбелчиңнээн хөлүм, өршээ!
Бажы бедик Кызыл-Тайгам, өршээ!
Чажыым чажып, саңым салып
Чалбарып тур мен, Хайыракан!

Ажы-төлдүң амыр-кадыы,
Ажыл-ижи, чуртталгазы
Чаагай турзун, өршээ!
Эки чүве элбек болзун!
Багай чүве чок болзун!
Кырган кижи өөрүп чорзун!
Аас-кежиин, курай-курай!
Амыр-тайбың, курай, курай!

Оран-тандызынга йөрээл кылып өргээн соонда, артыштанып-айдызанныры азы сагыш-сеткил арыглаарынче кирер. Артыжанып, багай-согай чүүлдерин арыглап, чунуп каапканының соонда, келир Чаа чыл ак, бүгү-ле күзелдер бүдүнгүр болзун дээш дадаазын чалама баглаар. Бурун шатда эттеп каан анай-хураган кежи ак өңнүг чалама баглап турган. Ак өң дээрге-ле, ак оруктуң, чаагай сеткилдиң өңү дээрзин бурунгулар угаадып чораан. Чалама баглап, күзелдерниң боттаныышкынынга йөрээлдер кылган соонда, хир-чамны, аарыг-аржыкты чактап, харга чунар, андаштаныр, магаботта, идик-хепте эрги чылдың багай чүүлдерин харга кактанып каантар.

Ужур ындыг, чаңчыл ындыг
Улуг-биче чолукшузун,
Ак кадаан, суй белээн
Алчып-бержип, солушсуннар.

Чолукшулга — Чаа чылдың амыр-мендизин тускай ёзу-биле айтыржыры-дыр. Ол тускай чурумнуг. Назы-хары аныяк кижи адыштарын өрү көрүндүр тудуп холун сунар, кадакты ийи холунуң өрү көрген адыжынга арта каггаш, «Амыр-ла» дээш, ийи холун сунар, улуг назылыг кижи кырынга холдарын салгаш, мендилээр, белекти хүлээп алыр, мендилежип турар улуг назылыг кижиниң холдары куду көрүнген болур. Назы-хары деңн болза, оларның бирээзи дүрген-не адыштарын өрү көрүндүр тудупкаш, холун сунарын далажыр. А ийиги кижи база-ла адыштарын өрү көрүндүр туткаш, холун демги эжиниң холунуң адаанче сунуп экилежирин оралдажыр. Ол дээрге мендилежип турар эжин хүндүлээни болур.

Үстүнде 7 ужур, 7 дакпыр арыглаашкын ёзулалдарын көргүстүм. Ону кижи бүрүзү кылып билир кылдыр өөредир. Даараазында аштаныш-чемненип, аалдарже чалажыр, оюн-тоглаа эгелээр.

Зинаида ХОВАЛЫГ.
Бора-Тайга школазында тыва дыл башкызы.

ШАГАА БОЛГАШ ТУТТУРУУШКУН ХҮННЕРИ

Эрги шагның санчы тывалары чүгле Чаа чыл Шагаазының хүнүн эвес, харын-даа ай, хүн туттурарының үезин баш бурунгаар шын санап тодарадыр чораан. Ындыг тодаргайлаашкынны кылбышаан, календарь чорудар тускай мергежилдиглерни «сирембалар» дээр турган. Оларның чуруп санап чораан ажылдарының чамдык чажыттарын ажыдарын моон адаанга оралдажыыл.

Чылдың эң узун дүнелери, эң кыска хүннери декабрь 20-22 үезинде болуру кымга-даа билдингир. Ооң соон дарый декабрь 23-тен эгелеп хүн дурту узап, ажыг кыштың тос-тос соогу эгелээр. Ол хүн ай чаазы-биле капсырылдашкан таварылгада дараазында ийиги ай чаазы Шагаа хүнү-биле капсырлажыр. Ол дээрге, эң-не эрте болур Шагаа-дыр. Ындыг Шагаа январь 21-биле капсырлажыр. Чижээ, 1890 болгаш 1966 чылдарның Шагаалары январь 21-де, 1909 болгаш 1947 чылдарның январь 22-де, 1928, 1974 болгаш 1993 чылдарның январь 23-ке таварышкылаан. 1928 чылдың Шагаазын тывалар чогуур өйүнде демдеглээш, 1974 чылдың демдеглевээн, а 1993 (каралдыр дагаа) чылдың Шагаазын улуг кыдат улус, японнар, корейлер январь 23-те чогуур өйүнде демдеглеп турда, бистиң тывалар Санкт-Петербург хоорайның сарыг шажын төлээлекчилериниң чандыр кылган календарын эдергеш, Күске эвес, а Инек дээр өөр сылдыс үезинде, тодаргайлаарга февраль 21-де демдеглээн. Чүге дээрге ол Шагааның тос-тос соогунуң баштайгы ай чаазы — 1993 чылдың январь 21-де эвес, а 1992 чылдың декабрьның 24-те үнген болдур ийин.

Бир эвес тос-тостуң баштайгы ай чаазы декабрьда үнмээн болза, ооң үнүп кээрин ийиги болгаш үшкү тос доозулгуже, харын-даа дөрткү тостуң баштайгы 3 (үш) хонуунуң дургузунда азы январьның 20-ге чедир манаар апаар. Чижээ, 1901, 1920, 1938, 1958, 1996 чылдарның тос-тос соогунуң баштайгы ай чаазы январь 20-ге, а 1985 чылдың январь 21-ге таваржып капсырылган.

Тос-тостуң баштайгы ай чаалары ынчаар орайтаап таварылгада ол-ла тостарның ийиги ай чаазы азы Шагаа хүннери база-ла озалдап, орай байырладыттынар. Чижээ, 1920 болгаш 1985 чылдың Шагаазы февраль 20-ге таварышкан. Ынчап кээрге, январь 21-ден февраль 20-ге чедир үргүлчүлээр бүдүн айның кайы-даа хүнү Шагаа хүнү-биле дакпырлажып, байырлал хүнү апарып болур. Ынчалза-даа эрткен чылын азы бо чылын болган Шагаа хүннери келир чылын азы соңгуу чылын кажан-даа катаптавас, а 19 чыл эрткеш, эрги олчаан болур.

Ийе, ылап-ла, 19 хүн чылы эрткенде, ай чылы эвес аан. Чижээ, XX вектиң 1900, 1938, 1957, 1976 болгаш 1995 чылдарның Шагаазы январь 31-биле, а чүгле 1919 чылдың февраль 1-биле капсырлажып таварышкан. Чүге дээрге үстүнде алды Шагааның аразында барык 6940-6940 хонук эрткилээн. Сөөлгү хонуктарның үези 19 (он тос) хүн чылы-биле азы 235 (ийи чүс үжен беш) ай-биле деңнежир. Үстүнде чижеглээнивис алды Шагааның чүгле чаңгыс 1919 чыл өөрүнден 1 хүн ылгалдыг болган. Өске өөрүндеп чаңгыс хүн ылгалы бээр Шагаа хүнү ылап-ла болгулаар.

Сөөлгү саннарны ылаптап хынаар өйде 19 чылды болгаш 235 айны дөрт катап өстүрүптерге, 27758,7 хонуктуг 76 чыл база 27758,4 хонуктуг 940 ай апаар. Ол болза Хүн биле Ай календарьларының хонуу ай чаазы-биле барык ниелээн дүүшкени болур. Ынчаарга он тос хүн чылының он ийизи 12-12 айлыг, а чедизи, тодаргайлаарга, 3, 6, 9 (еврейлерниң календары-биле 8), 11, 14, 17 болгаш 19 дугаарлары 13-13 айлыг болур. А айның хонуу 29, 53 болур ышкажыгай. Ынчаарга 13 айлыг чылдың артык айының ады-даа, дугаары-даа чок боор. Артык ай чок он ийи айлыг чылдың айларын кыш, час, чай, күс шагларга хуваагаш, шаг бүрүзүнүң ук айын башкы, ортаа, адак айлар дижир болгай бис. Хүн календарлары-биле Чаа чылды январь 1-де демдеглеп турган, декабрь айны хоочун тывалар «Күске ай» дижир. Ынчалза-даа ай календары-биле «Күске ай» европа календарының «Инек айның» (январьның) 21-ден «Пар айның» (февральдың) 20 чедир үениң кайы-бир хүнүнде эгелээр. «Күске ай» ылап-ла бисти үстүртен харап турар өйде үнер. Ол өөр сылдыс кыжын хүндүскү дээрге тургаш, бистиң караавыска көзүлбес, а чайын июльдуң сөөлгү, а августуң бирги, ийиги декадазының үезинде дүнеки дээрге эки көстүп, «Сарыг орук» (эклиптика) дургаар шимчеп көжер. Мынчап кээрге, тос-тос соогунуң бирги болгаш ийиги ай чааларын «Күске» дээр өөр сылдыс үези болгаш 19 чыл база 235 ай-биле холбап турган сан санаптар кижи бүрүзү чүс-чүс чыл бурунгаар болган база ынча чыл соңнай болур Шагаа хүннерин чазыг чокка тодаргайлаптар.

Шагаа хүнүн тодаргайлаап соонда Ай, Хүннүң туттурар хүнүн, ооң чеже чыл бурунгаар болганын азы ооң чеже чыл болгаш кажан болурун шын тып каар. Чүге дээрге Шагаа биле туттуруушкуннарны тыварының баажызы барык бир дөмей, чүгле саны, хуусаазы өске, ол-ла.

Бир айның 29, 53 хонуун чылдың 12 айынга көвүдедирге, 354,3 хонук, тодаргайлаарга ай календарының бир бүдүн чылы-дыр. Шагаалар аразының хонуу барык-ла 6939,6 хонук дээрзин билир болгай бис. Ол 6939,6-дан ай чылының 354,3 хонуун казып каарга, 6585,3 болур. Сөөлгү 6585,3 хонук 223 (235-12) айга, 18 чыл 11 хонукка деңнежир. Ол 18 хүн чылын 11 (чамдыкта 10) хонукту грек болгаш эртем дылында «сарос» деп адаар.

Хүннүң эдеринчизи Чер Хүннү, Черниң эдеринчизи Ай Черни кезээ-шагда үргүлчү дээскинип турар болганда, Айның хөлегези Черни, Черниң хөлегези Айны таварып эртери албан хире. Чер биле Айның дээрбектелген ийи оруу кезээде дужаашкак азы каттышкак боор чанаттынган болза, Ай болгаш Хүн туттуруушкуну, чылда 12-12 удаа, а бүдүн «сарос» (18 чыл 11 хонук) дургузунда 223-223 удаа болур турган ийик. Чүгле дээрге Хүн ай чаазында, Ай ай ортузунда (15-те) туттурар ышкажыгай.

Херек кырында бир «сарос» дургузунда ниитизи-биле 70, ооң иштинде Хүннүң 41, Айның 29 туттуруушкуну болур. Чаңгыс чылда эң хөй дизе 7, эң эвээш дизе 2 удаа туттуруушкун болур. Чижээ, 1917 чылда Хүн 4, Ай 3 удаа, 1935 чылда Хүн 5, Ай 2 удаа туттурган, а 1933 чылда Хүн чүгле 2 удаа туттурган, Ай туттурбаан. Ынчангаш Ай биле Черниң дескинген улуг оруу чүгле чамдык өйде Хүн-биле дужаажыр ышкажыл.

Хүн туттуруушкуну барык бир шак чыгыы, ооң иштинде долу туттуруушкун 7 минута үргүлчүлеп, Айныңдан хөй катап болур болгаш ооң биске көстүрү дыка ховар. Айның хемчээли Черниинден 81,5 катап биче болганындан, ооң Черге дээр хөлегезиниң диаметри чүгле 270 километр хире болганындан, чүгле Ай хөлегези тавараан чурттарның кижилери ону көөр, а караңгы хөлегеден дашкаарлаарга көзүлбес.

Ай туттуруушкуну барык 3 шак, ооң иштинде долу туттуруушкун 1,5 шак үргүлчүлээр болганда, черниң хөлегезиниң шупту чурттакчыларынга Ай туттуруу көстүр. Кандыг-даа туттуруушкун 18 чыл 11 (чамдыкта 10) хонгаш албан катаптаар дээрзин дараазында чижектерден көрээли. 1961 чылдың февраль 15-теги долу Хүн туттуруушкуну Францияга, Италияга, Венгрияга болгаш ынчап турган ССРЭ-ге көзүлген. 1979 чылдың февраль 26-ның туттуруушкуну АКШ биле Канадага көзүлген. Ооң соонда 18 чыл 11 хонгаш болур долу хүн туттуруушкуну 1997 (кызыл Инек) чылдың март 9-туң эртенинде бистиң Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунунуң чурт-девискээринден эгелээр. Ооң эжи хүн туттуруушкуну 2015 чылдың март 20-де база бир өске чуртка көстүр. Чоокку долу Ай туттуруушкуну 1996 (кызыл Күске) чылдың апрель 4-те болгаш сентябрь 27-де болгулаар.

Шаанда тывалар ай туттурган өйде оон коргуп, туттурган Айны Чылбыга-Маңгыстан хостап алыр сорулга-биле хемчег ап, эткир боону дааштады боолап, эр чаңгыс кижиниң [illegible] өшкүнү болгаш кады дар ытты албадап кышкыртып, ээртип, кадыг паштты, чес тавактарны каңгыраты соктап турганын Степан Агбанович Сарыг-оол «Аңгыр оолдуң тоожузунда» бижээн.

Сандый БАДАА.

ЧЕР АЖЫЛЫ КЫЛЫР БОЛЗА, КАЙГАМЧЫК ОЛЧАЛЫГ БОЛУР

Чөөн чүк улустарныы-биле бо үнүп орар чыл болза, кыс ыяш халаптың көксүмээр Хаван чылы болур. Бо чылдың кыжы чымчак, хары улуг-даа болза, соок улуг эвес, чайы изиг, оът-сигенниг, үнүш-дүжүттүг сол чыл болур.

Хаван чылдыг кижилерге бо чыл аңгы-аңгы эрткилээр, оларның олудундан, сылдызындан, меңгизинден экибагайы, хай-халавы хамааржыр. Хаван чылдыгларга ажыл-агыйже дешпилгелер эгелээр. Олар чер ажылы кылыр болза, кайгамчык олчалыг болур. Оон аңгыда эрес-дидим, дайын-чаа-даа үезинде, амыдырал-чуртталгазында-даа дедирленип деп чүве билбес, оларның күзели «чүгле бурунгаар». Эш-өөрүн айыыл-халапка арттырбас, камгалакчы, оларның орнунга чүгле бодум барайн дээр. Өг-бүлезинге шынчы болурун күзээр, хөй чугаа-соот кайы хамаанчок чулчурбас.

Хаван чылдыгларны төрүттүнген чылының аайы-биле аңгы-аңгы анализтеп көөрүн кызыдайн:

1923 чылда төрүттүнген оол-даа, кыс-даа кижилер 5 сарыг меңгилерлиг, сугга төрүттүнген, оол кижилер от олуттуг, кыс кижилерден кичээнип чорза эки, а кыстары суг олуттуг, а оларга эки, хей-аът улуг.

1935 чылда төрүттүнген оол-даа, кыс-даа кижилер 2 кара меңгилиг, ыяш халапка төрүттүнген, чылы кирип турда, лама-башкыларга ном номчудар болза эки, ыяш бүрүзү четчип орда, сарыг бүрү дүжүп турда кичээнгейлиг болза эки. Оол кижи суг олуттуг, кыс кижи от олуттуг, оол кижи кыс кижилерден, а кыс кижи оол кижилерден кичээнзе эки, а хей-аъттары бедик-тир.

1947 чылда төрүттүнген кыс-даа, оол-даа кижилер от-халапка төрүттүнгеннер. Ынчангаш аргалыг болза, ол чажыттар өгленмезе эки, бир эвес өгленчип алза, кандыг бир үеде, үр болбас кайы-бирээзи албан өлүр дээн-дир, олар 8 ак эки меңгилиг, арыг сөөктүг, үргүлчүнүң арыг-силиг чорза эки, артыжанып, аржаан сугга чугнуп чорза эки, а өлген-читкен кижилерден, чевег-хөөрден кичээнзе эки, а оларның өлчейлиг, чүве чагдатпас эки даринназы «Курай»! Курай!».. Оол кижи бо чылын от олуттуг, а кыс кижи суг олуттуг, оол-даа, кыс-даа кижилер боттарының олурар ужурлуг эки олудунда олуруп алган, хей-аъды улуг-дур. Ол чылда төрүттүнгеннерге 1996 чыл дыка кадыг болурун утпаза эки.

1959 чылда төрүттүнген оол-даа, кыс-даа кижилер 5 сарыг меңгилиг, довуракка төрүттүнген, чылы кирип турда, чер каспаза эки. Оол кижи бо чылын суг олуттуг, а кыс кижи от олуттуг, хай-бачыттан кичээнип, лама-башкыларга хай-бачыт чайлаттырып, ном номчутка эки-дир. Оол кижилерниң хей-аъды улуг, а кыс кижилерниң арай куду-дур.

1971 чылда төрүттүнген оол-даа, кыс-даа кижилер демир олутка төрүттүнген, 2 кара меңгилиг, түрең боор. Оол кижи от олутта, кыс кижи суг олутта, чогум чылы эки-даа эртсе, дараазында үнер 1996 чыл оларга кадыг-берге эртер-дир.

1983 чылда төрүттүнген оол-даа, кыс-даа кижилер суг халапка төрүттүнген, сугдан кичээнзиннер, 8 ак меңгилиг. «Курайлап» чоруур болза, хай-бачыттан боттарын-даа, өскелерни-даа чайладып чоруур. Бо чылын оол кижи суг олуттуг, кыс кижи от олуттуг, ынчалза-даа хей-аъды улуг, чылы эки эртер ужурлуг, чевег-хөөрден кичээнзе эки.

1995 чылда төрүттүнер оол-даа, кыс-даа уруглар ыяш халапка төрүттүнер, аргалыг болза төрүттүнери билек, ыяш дагытса эки, оол уруг отка баар, кыс уруг сугга төрүттүнер, а дараазында 1996 чыл оларга кадыг болур, меңгизи 5 сарыг меңгилиг болур, хай-бачыт чайладыр ном номчутса артык эвес.

1959 чылда төрүттүнгеннерниң меңгизи «өзектээр», а чылы база кирер, кадыг-берге чыл болурун утпаза эки-дир.

Хаван чылдыг кыс Сумьяа деп шолбанныг, Суггарыкчы дээр сылдыстыг, овур-хевири, сыны аянныг, чараш-силиг, кандыг-даа ажыл кылганда бүдүштүг, оваарымчалыг кылыр, өг-бүлениң кол ээзи болуксаар. Аажы-чаңы өскерлинчел, доктаамал эвес, корум-чурумга, ону сагыырынга ынак эвес, бодунуу-биле болур. Олар Тоолай, Хой, Дагаа, Инек, Мечи чылдыглар-биле өг-бүле тутса чуртталгазы эки, бай-шыырак болур, чылан чылдыгларга барбаза эки. Кудайдээр, суг-далай өңү дег өңнер эдилезе эки, ындыг өң эдилезе, өг-бүледе чүү барыл четчелээр, малдыг бай болур.

Хаван чылдыг оол Сумьяа деп шолбанныг, Суггарыкчы дээр сылдыстыг, эрес-шудургу, дүрген аажы-чаңныг, күзели улуг, дыжып бодавас, ажылгыр, кижилерге эвилеңээлдек, сагыш човангыр, бирле чүвени кылып чоруур. Арай-ла бодунга бүзүревес, сеткили бичии, улуг көрдүнмес, бодунуң шаа-биле чурттап чоруур, бергелерден кортпас. Күске, хой, мечи, ыт хаван чылдыгларны кадайланза, бай-шыырак, эки чурттаар. Инек, аът чылдыглар-биле өг-бүле тутпаза эки, олар-биле өгленсе, кедизи барып хай-бачытка таваржып боор. Хаван аңнап болбас. Чеди чүзүн мал азыраза, байыыр. Хаван чылдыглар бо чылын хоп-кочуга таваржып, чоок кижилери, ажылдакчылары нүгүлдеп боор. Апрель айга чедир аргалыг болза, аян-чорук кылбазын. Хаван чылдыгларга бүгү улус ынакшыыр, хүндүлээр, чоргаарланыр, таалаксаар, дыңнаар. Хаван чылдыглар ажылгыйжы, тура-соруктуг, думчуу-даа, мойну-даа быжыг, ооң уламындан өрү дешпиксээр, бодун арай бедик алдынар, кончуг кижи мен дээр аян бар. Олар хосталгага ынак, бир эвес хаван чылдыг ашааңарга азы кадайыңарга хосталга бербезиңерзе, ол халдаза хөңнү, хаван дег силерден дезип, чеди артты, чеди хемни кепкеш, силерден чайлаза хөңнү. Чырык чер кырында диириг амытан бүрүзүнге хосталга дег үнелиг чүве турбас. Бо чылын хаван чылдыглар баарыңар болгаш боостааңар камнаңар!

Бо чылын хаван чылдыглар-даа, өске-даа чылдыглар улуг дыка сезинмеңер, чыл ниитизи-биле багай эвес чылдыр. Баглаажын кызыдыр будуп алыр болза эки, арага-дары ишпези кончуг эки. Хары 4, 5, 10, 24, 29-ка деӊ улуска кончуг таарымчалыг чыл. Көксүмээр хаван чылында 1, 3, 14, 27, 46 харлап турарларга арай таарымча чок. Хаван чылдыглар аргалыг болза, бо чылын черле аңнаваза эки. Очурвани бурганныг «Базарвани хум пад ом дура» деп дарина номчуур. Бо чылын хаван азыраза кончуг өзүген, чер хаваны өлүрбезе эки. Тодуг-догаа эки чыл болур.

Хаван дег эрес-шудургу, күштүг-шыырак, ажылгыр, чуду-кара болуңар! Хырным дээнде, чүдеп-даа кортпаңар! Ай, Хүн силерни үстүңерден чырыдып, чылыктырып турар болзун!

Мадон МОНГУШ.

ИЙИ АЙТЫРЫГЛЫГ ИНТЕРВЬЮ

Бөгүн тыва улустуң салгал дамчаан байырлалы — Шагаа. Ыт чылы эрткен, Чаа чыл — Хаван чылы моорлап келген. «Чаа чылды канчаар уткаан сен, ол чыл ындыг болур» дээр чугаа бар. Бир бодаарга шын-даа ышкаш, а бир бодаарга... Ийе, ол кижи бүрүзүнүң салым-чолундан, долгандыр турар бүгү-ле чүүлдерден хамааржып база болур. Бо талазы-биле Шагаа бүдүүзүнде чогаалчы, журналист **Екатерина Дүктүг-ооловна ТАНОВА** база хөгжүм-шии театрының артизи **Ширин-оол Өлбезекович ХЕРТЕК**-биле чугаалажып, ийи айтырыг салган мен.

—Ыт чылының сагыжыңарга артып калган эң-не чырыткылыг болуушкуннары...

Е. Д. Танова: — Бир-ле дугаарында, Чаа 1995 чыл таварыштыр Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың ат салганы байырлыг открытканы алганывыска Альберт Седип-оолович-биле өөрүп, бисти чон, Чазак утпайн чоруурунга чоргаарланмас аргам чок. Эрткен чылын «Кара-Бай» дээр романны чонумга бижип, чырыкче үндүрдүм. Оон аңгыда, «Кайгал-Камгыыл» деп шиини бижээш, театрда дужаап берген мен. Аңаа чоп үнелелди удавас бере бээр боор дээрзинге бүзүрээр кижи-дир мен.

Ш. Ө. Хертек: — Ыт чылдыг болгаш ыт чылында хөй-ле эки чүүлдер сагышта артып калган. Бир дугаарында, Чазак үш өрээл бажың садып берген. Ийиде, «Россияның алдарлыг артизи» деп бедик атты тывыскаңынга канчап өөрүвес мен. Артист ажылымдан аңгыда, Республика, Наадым хүннеринде болган оюн-тоглааны тургузарынга уран чүүл удуртукчузу болдум. Бо хүннерде театрга болган Шагаа байырлалын база мен тургустум. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чогаадыкчы ажылче сундулап турарым ол.

— Чаа үнүп келген Хаван чылында сорулгаңар кандыгыл?

Е. Д. Танова: — Элээди назылыг уругларга номнар бижиттинмейн турарын өөренип көргеш, тоожу бижип эгеледим. Оон аңгыда, өөм ээзи Альберт Седип-оолович-биле кады ажылдап, ыры бижип эгелээнивистен бээр бо чылын 30 чыл болур. Ынчангаш кады бижээн ырларывыс номун ноталары-биле катай үндүрер деп улуг планныг бис. Аът чылдыг кижи мен, бо чылын аъдым ылгын-на болур боор деп бодап турар мен.

Ш. Ө. Хертек: — Тываның 1921 чылга чедир төөгүзүнге хамаарыштыр ном бижип эгелээн мен. Бир-тээ, республика байырлалдарынга сценарий тургузуп турар болганымда, чаңгыс-ла күзээр чүүлүм — байырлалдың организакчыларының чаңгыс аай болурун дилээр кижи-дир мен. Чижээ, Наадым, Республика хүнүн ийи аңгы эрттиргеш, харылаар ужурлуг спорткомитет, Көдээ ажыл-агыйы яамызы бот-боттарынче чая кагжып туруп бээр, кымның чүнү харылаары-даа билдинмейн баар чоруктарга бо-ла таваржыр чордум. Ынчангаш ажылдың шынары баксырап каар чылдагааны ол болур чорду...

Үстүнде чугаалашканым культураның хоочун ажылдакчылары солун дамчыштыр бүгү Тываның чонунга Шагаа таварыштыр байыр чедирерин дилээн чүве. Ынчангаш Силер бүгүдеге Шагаа-биле, чаа-чаа чогаадыкчы чедиишкиннер-биле!

Светлана МОНГУШ чугаалашкан.

ЧАРАШ КЫСКА ӨРГҮЛ

Салчак МОЛДУРГА.

Хоорайдан чагаа

1.

Кызылга үр туруксавас,
Кыдыг черже сыңнып чүмүл?
Көдээде ыыт-шимээн чок бе?
Ында-даа оп, мында-даа хоп—
Ыржым дилээн херээң-даа чок!
Чүгле чүрээм суурже чүткүүр —
Чүнүң ожул, иттириил бо?

2.

Кандыг-ла-бир албан чери—
Хааржак дег өрээлде кыс
Кышкы тонун эгиннепкен,
Хынамчалыг санаан орар.
Хажагай, чут үевисте
Кабинетте соок-биле
Аспырактар дылы ону
Ажыңнадыр чеже шаппаан?
Каминче кыс салаалары
Хаая эвес суңгулап каап,
Ханада шак, чүрек согуун,
Хаттың даажын дыңнап орар.
Ындыг өйде чалыы чүрек
Ыы-сыы эвес, ыры сактып,
Сүзүү-биле кара чааскаан,
Сүмележип ору-даа боор.

3.

А мен Ыт чыл сөөлү көрүп,
Ак шаң хоорай хөөзү тынып,
Чечпядан дайын-дажаң,
Черимден хап дыңнаар болдум.
Чөгенмейн, ам кээп төп деп,
Сөөгүм сөөрткеш, чүнү тыптым?
Кожуун, чызаан бажыңында
Хозаан орнум та кым ээлээн?
Албан кылыр черимден бээр
Алдан безин базым четпес
Демги-ле кыс сагыжымга
Декти мурнай кирип чүзүл?

4.

Чанган чылда четтикпээним
Шагаа уткуй сеңээ бижиийн:
Ыт чыл ытсыы-биле эртсин,
Ыдык Кагай[1] чылы кирзин.
Өөн тайбың эргиниче
Өлүм ыткан ногаандыкты
Өле, черлик хаван азыы
Өттүр шиштеп шаажылаай аан.
Өштүң өжү — серт-даа диве:
Өлешкин ыт оглун тоова.
Кадынзыг ак шырайыңче
Кара булут кавыдатпа.
Хоран аастар аңгайгыже,
Хоиче хөме дүкпүрүвүт.
Хоптак сеткил тайылгыже,
Компьютер дег, санап шынзыт.

5.

...Аян хептиг[2] сургуул шаамда
Адырык суун майык дээспейн,
Ачаң чуктеп кежиргенин
Ам чоп сактып болбас деп мен?
«...Аалыңга ынчаарда-ла,
Апай-хаак дег, четчириң кай...
Азы... бодум орай тыптып,
Ам сээң черген чоруурум кай!...»
Бөгүн ынчаар сагыштапкаш,
Пөрүк оол дег, эгенгеним
Дитти чадай миннипкен дээш,
Дириг Бурган, мени өршээ!
«Бойдуска-даа туруп болбас,
Болдунмасты бодагылаар —
Кырыырыпың демдээ бе?» — деп,
Кыжыры, та хыйна, чаңча!...
...Чанган чылда дидинмээним
Чагаа-биле сөглей каантым.
Хилис, сула чаңнавадым —
Кижи хөңнүм албадапты.
Бүдүү, Шагаа хүннеринде
Бүгү күзел, түлең бүтсүн!
Чалыы чараш дарийгизиг,
Чаңың, сының черле салба!
...Байыр-доюң ширээзиниң
Бажын орта эвес-даа бол,
Кыйыыңга кээп, аалчың болуп,
Кыстынынпкаш, алганыйн бе?..

---

[1] Кагай (моол) —чер хаваны, тывалар ону барымдаалап, «Хаван чылы» дижирлер.

[2] Аян хептиг — бо езуда: мода езугаар кеттинген аныяк кижи.

ХАВАН ЧЫЛЫНГА ЙӨРЭЭЛ

**Алдын хүннүң херелдери эге баштай саарлып ойнаар
Авыралдыг Чөөн чүктүң улустары чылдар адын
Аң-мен, малдар аразынга «мөөрей» кылып адаан дижир,
Оптуг-кажар Күске баштаан он ийи чыл солчуп турар.
Оран-черге өбелерниң төөгүзүн уламчылап,
Оруу шуудап, күчү-күштүг Хаван чылы аалдап келди.
Чырык черниң кандыг-даа сөөк кижилери Шагаа хүнүн
Чылыг күзел, йөрээл салчып, чолукшужуп, найырлап тур.**

* * *

О-оо,
Октаргай-дээр, сылдыстарым,
Чырыын,
Чылыын черже саарган хүнүм,
Черим,
Сеткил хандыр чурттаар уям,
Аалым,
Авыралдыг Тыва чуртум,
Олча,
Омак тывар оран-тандым,
Арыг
Аржаан суглуг ак-көк хемим,
Малым
Бажын ажып, өзүп маңдыыр
Шынаа,
Шыктыг хостуг делгемнерим,
Тараап
Тараа чалгыыр хову-шөлүм!

* * *

Эртен,
Эрте дөрт чүкке чалбары
Көк Ыт,
Көстүк чылын үдевишаан,
Хаван,
Чаа чылды уткуп тура,
Бойдус,
Бодаралдыг өртемчейке
Төрээн,
Дөскел билбес хаачонумга,
Саным
Салгаш, ак сүт, артыш чажып,
Өргүүл,
Йөрээл салып, мөгейип көөйн.
Бурган,
Буян-кежик хайырлап көр!
Курай,
Курай, кур-аай-кур-аа-ай...

ИЕ-ЧЕРГЕ

О-оо, ие-черим,
Оглуң меңээ
Ээн өскен авам ышкаш
Энерелдиг, эргим-не сен
Эртип турар
Эргн чылдың
Эки-бак-даа болуушкунун
Эктивиске чүктедивис.
Үер-чайык
Үрегдели,
Озал-ондак, айыыл-халап
Ол-бо черге болгулады.
Чеченнерниң
Чер-чуртунга
Сарыыл чоктар хайы-бил
Чаа-дайын эгеледи.
Кем чок чаштар,
Херээжепнер
Ажыл-биле амыдырап,
Аас-кежиктиг чурттазыннар!
Хаппыг дайын,
Карак чажы,
Үё-човуур, каргыш, килен
Улус чүрээн саргытпазын
Боолашкан
Политиктер.
Дайынны-ла соксатсыннар,
Тайбынны-ла доктаатсыннар!
Аъш-чем болгаш
Бараан өртээ
Барымдаа чок улгатпазын.
Албаты чон аш-чут көрбезин
Кайы-даа чуртка
Хамык улус
Язы-сөөгүн ылгашпайн,
Найыралга эптешсиннер
Амыдыраар
Аас-кежик
Амылыг-ла дириг чүвээ,
Алдын хүн дег, мөңгежизин!

ЭР КИЖЭЭ

О-оо, эр Кижи,
Одагалыг бөргүң кеткеш,
Оттук-бижээн астып алган
Эки аъдың эзертенгеш,
Эр кижиниң сүр-көрүштүү
Экер-омаан көргүзүп чор.
Чамбы-дипти хуюктап боор
Чаа-чалбакты дуглай туру
Каржы, дерзии үүлгедигде
Хамык чонну камгалап ч
Эрес-дидим, сүрлүг дүрзү
Эр хиндиниң ышкынмайн чор.
Энерелдиг, буянныг бол,
Чуртту ээлеп, чонну баштап,
Чуртталгага ынак-ла бол.
Кады чурттаан кадайыңның,
Калбак чоннуң, ажы-төлдүң
Аас-кежиин хумагалап,
Аъттанынкаш, девиржидип,
Аал-чуртту хайгаарап чор.
Эрзиг бүдүш, сеткилиңге
Эргеленген кыс кижиге
Ынакшылың, ыдыың, сүзүүң
Ыяк быжыг доңнаштырып,
Ырлап, кады чурттап көрем.
О-оо, эр Кижи,
Оттуг караан чалбыыжы
Оран-черни чырытсын,
Угаангырың, чаяалгалыың,
Улус-чонга бараан болзун!

КЫС КИЖЭЭ

О-оо, кыс кижи,
Омааң кыпсын!
Чавагалыг кара чажың,
Чассыг үнүң, оттуг караан,
Ээлдек, чазык көрүш-нүүрүң
Эргеленчиг мага-бодуң —
Кыс хиндиин
Ыдыкшызын.
Эштешкениң
Эр кижи
Кады чурттаар күзел-соруу
Хандыкшаанын илеретсе,
Чаңгыс өгнүң чалар одун
Чалбыышталдыр кыпсып чору
Сагыш-чүрээң
Саарзыкталбас.
Аваң ышкаш
Ава-ла бол,
Ажы-төлдү чаяары дег,
Аас-кежик сеңээ турбас.
Аагы көвей, берге-даа бол,
Азырап ап, кижи-ле кыл —
Оол-даа, кыс-даа,
Оруун уласын.
Сагыжың ак,
Чазык болзун.
Аалыңга келгеннерге
Ак сүт кудуп, ажык хөөрөш,
Эштериңге, төрелдерге
Эриг баарлыг херээжеп бол—
Мөзүлүүнге
Мөгейзиннер.
Чорук, үүлең
Чогуп чорзун.
Уран-шевер ишчи холуң
Удазынга ораашпазын,
Амыдырал нарын-даа бол,
Аксың кежии улуг болзун—
Кадыыңны-ла
Камнап чуртта.
Чүс-даа чылда
Чүрээң соксун.
Шугулданчыг чүве-ле хөй,
Чуртталганың дургузунда
Тайып ужар эр кижээ
Даянгыыш бол, деткикчи бол —
О-оо, кыс Кижи,
Омаан кыпсын!

* * *

**Дөш үнгеш, эгиштеп каап, дөвүнчүкке балдыр сирлеп,
Төнмес-батпас төөгү сөөртүп, келир өйже орук изээр
Кайы-даа чыл авыралдыг, кичээндирер ужурларлыг,
Карак көскү, кулак дыыжы, угаап-бодап чурттаалыңар!
О-оо, Чаа чыл! Чуртувусту солаңгылай хүннеп-ле көр,
Оран-черге элбекшилдиң, дешпилгениң чылы болам.
О-оо, Чаа чыл! Кижилерге аас-кежиин хайырлап көр,
Омакчылдың, ыры-шоорнуң, ынакшылдың чылы болам.
Омаа хом базыр гури ом санчи санчи суу хаа!
Ом базыр маани хом пад! Курай-курай-курай-кур-аай...**
1995 чыл, январь

Саая МАЙНАК.

ЫДЫКТЫГ БАЙЫРЛАЛЫВЫС «ШАГАА-95» МАНАП ТУР

ЯНВАРЬ 31-ДЕ

8.00 ШАКТА. Белдир даанга оңнуг салют-биле Шагаа байырлалының ажыдыышкын ёзулалы эгелээр.

8.30 ШАКТА спорт, урап чүүл талазы-биле мергежээн кижилерниң аразынга сорулгалыг чарыштар. Хаак чарыжы, кажык адарынга, аът шалбадаарынга, тевектээринге, канат тырттарынга, хөл-шыдыраага, буга-шыдыраага маргылдаалар болур.

ӨГГЕ УЖА ЧИИРИНГЕ МӨӨРЕЙ: киирер дадывыры 25-30 муң рубль, өгже кирериниң өртээ 5 муң рубль.

10.30 — 12 ШАКТАРДА албан болгаш шимелде ыттарының чарыжы паркче кирер эжик аксынга болур.

11.00 ШАКТА парктың хөөлбек дожунга шанактыг аъттарга бичии уруглар сөөртүрү.

Белдир даанга национал оюннарга киришкен кижилерниң шаңнаары-биле өртектиг шаңналдарны тургускан, оларның аразында хойлар, быжырган эъттер, хаван оолдары бар.

12.00 ШАКТА хоорайның культура килдизиниң удуртулгазы-биле театржыткан улуг көргүзүг. Маңаа изиг шайлыг, манчы-хуужуурлуг, эът-чемниг буфеттер ажылдап турар.

АРАТ ШӨЛҮНГЕ

12.00 ШАКТА Шагаага тураскааткан улуг ярмарка, садыг-саарылга, улус чонунуң байырлалы эгелээр.

14.00 ШАКТА республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга оюн-баштак, концерт-самныг, адаан-мөөрейлиг көргүзүг болур, ооң программазында: хөл-шыдыраага дүрген ойнаарының мөөрейи, тыва национал хеп конкурузу, өг-бүлелер аразынга кожамыктаарынга мөөрей, кажык ойнаары, чечен-мерген көрүкчүлер аразынга янзы-бүрү шаңналдыг мөөрейлер.

ТҮҢНЕЛ үндүрүп, шаңнаарда театрның артистери база чалаттырган артистер аян тудуп байыр чедирер.

КЕЖЭЭ таңцы-самның дыштанылга кежээзи 18.00 шактан 21.00 шакка чедир хоорайның культура одагларынга Шагаага тураскааткан дыштанылга кежээлери.

КУЛЬТУРАНЫҢ БОЛГАШ ДЫШТАНЫЛГАНЫҢ ПАРЫГЫНГА теннис, бильярд, шыдыраа, таңцы залдары ажылдап турар.

ЧУРУКЧУЛАР БАЖЫҢЫНГА урап чурулганың, графиканың, даш чоңукчуларының делгелгези.

ФИЛАРМОНИЯ ЗАЛЫНГА «Аян-92» шоу-бөлүктүң концерти.

ЧАРЛААЛДАР

Кызыл—Кара-Хаак — Черби — Кара-Хаак — Кызыл аразынга автобус 1995 чылдың январь 26-дан эгелеп маннап эгелээнин Кызыл хоорайның болгаш республиканың чурттакчы чонунга Кызылдың Пассажирлер АТБ-зи дыңнадып тур. Автобус Пассажирлер АТБ-зиниң Дружба, 55 бажыңында вокзалындан **17.00 шакта** чоруп турар.

«ПРОГРЕСС» АТТЫГ ӨӨРЕДИЛГЕ ТӨВҮ бөрт дааараар, баш таарар мергежилдерге, англи дылга өөредир кичээлдерни **февраль 7-де 14 шакта;**

Секретарь-машинакчы, херек эмгелекчизи мергежилге кичээлдерни февраль 14-те 14.00 шакта эгелээрин дыңнадып тур.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35 дугаарлыг бажың. Амыдырал хандырылга бажыңының бешки каъдында, артында эжиктен кирер.

ӨНЧҮНҮҢ БҮГҮ ХЕВИРЛЕРИНИҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ, ХУУ КИЖИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Машина бүдүрер заводтарның албан ёзузунуң төлээлекчилери боор турар «Сибирь транссервис» акционерлиг ниитилел болгаш Красноярскиде «Техносервис» деп садыг бажыны Минусинск хоорайда «АТАП» деп акционерлиг ниитилелдиң складтарындан дараазында чычааннарны, кезектерни садып турар:

1. **Горькийниң автозаводунуң** ГАЗ 3307, 4301 борттуг машиналарын, изотермиктиг фургоннарны, самосвалдарны, (дизель, карбюраторлуг), ГАЗ 33021 (Газель—1,5 тонналы сөөртүр чүък машиназы), ГАЗ 31029 — Волга машиналарны.

2. **Автодугуйлар (Нижнекамск заводунуу):**
6. 15х13 — ВАЗ, ЗАЗ машиналарныы.
6.45х13 — Москвич, ВАЗ машиналарныы.
165х70р13 — ВАЗ машинаныы.
175х70р 13 — ВАЗ машинаныы.
6.40х13 — ИЖ 2715 машинаныы.
175х70р14 — М-2141 машинаныы.
Красноярскиниң дугуй заводунуң дугуйлары:
205х70р14 — Волганыы (тускайжыткан).
14.00х20 — Урал машинаныы.
12.00х18 — ГАЗ-66, ЗИЛ-157 машиналарныы.
Автокамералар 13, 14
260х508р — КамАЗ, ЗИЛ машиналарныы.
280х508р — ЛАЗ машинаныы.

3. **Горькийниң автозаводунуң машиналарынга артык кезектер:**

— **ГАЗ-53, 3307** машиналарга — поршень, дээрбек, чыскыкчылар, шимчедикчилер, КПП, реле, эптеп каан тормоз дискалары, стартерлер; карбюраторлар, чалгыннар, капоттар, сальниктер, радиаторлар, фильтрлер, биргээр чугаалаарга, **300 ажыг янзы-бүрү аттыг артык кезектер бар.**

— **ГАЗ-24, 31029 машиналарның** азыгларын, чалгыннарын, капоттарын, реле, карбюраторларын, блоктар баштарын, поршень дээрбектерин болгаш өске-даа чугула артык кезектерин садып турар.

ГАЗ 4301 машинаның (дизель) шимчедикчизин, КПП-ни, гильза, поршень аймаан, блоктар баштарын, руль тягаларын, өске-даа кезектерни.

Машина бүдүрүп турар заводтар-биле дорт харылзаалыг ажылдап турар болганывыста, фирмаларның эрге-ажыын барымдаалап, машиналарны, кезектерни чогуур үезинде шынарлыг эккеп бээривисти магадылап тур бис.

Машиналарның, кезектерниң өртээ кымныындан-даа чиик. Акшаны туда азы шилчидип-даа төлеп болур.

ТАЙЫЛБЫР АЛЫР ЧЕРИ: Минусинск хоорай, «АТАП» деп акционерлиг ниитилел, Кызылдан орук аксында, садылар аразында, а/я 33. Телефоннары: 2-02-24, 64-6-85.

КИНО

Январь 31-де

«КАА-ХЕМ»: «Үстүкү класстыларның неделязы» (АКШ) 12.30, 14.50, 17.10 шактарда.

«ВОСТОК»: «Дерсу Узала» (2 сериялыг), 13.00, 16.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Мультколлаж» 10.00 шакта, «Дээрниң ялазы» 11.20, 13.30, 15.40, 17.50 шактарда.

(Солуннуң дараазында номери февраль 2-де үнер).

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: П. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген (харыысалгалыг секретарь).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агыйы — 3-36-82, 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93 чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадыглары ээп авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитетиниң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тираж 16270. Индекс 54240. Чагыг № 35—287.